

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет природоохоронний
Кафедра економіки природокористування

Бакалаврська кваліфікаційна робота

на тему: Вплив туристичної діяльності на довкілля

Виконала студентка 4 року навчання
групи СТ- 43
спеціальності 242 – Туризм
(ОПШ "Сталий туризм")
Цвіркун Ірина Василівна

Керівник к.е.н., доцент Дем'яненко
Світлана Георгіївна

Рецензент к.е.н., доц. Смірнова
Катерина Володимірівна

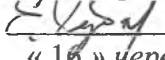
Одеса 2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет Природоохоронний
Кафедра Економіки природокористування
Рівень вищої освіти бакалавр
Спеціальність 242 – Туризм (ОПП "Сталий туризм")

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри економіки природокористування

 Губанова О.Р.
«16» червня 2020 року

З А В Д А Н Н Я
НА БАКАЛАВРСЬКУ КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Цвіркун Ірині Василівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи Вплив туристичної діяльності на довкілля
керівник роботи к.е.н. Дем'яненко Світлана Георгіївна
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)
затверджені наказом вищого навчального закладу від «27» квітня 2020 року
№45-«С»

2. Строк подання студентом роботи 12 червня 2020

3. Вихідні дані до роботи наукові публікації: статті, тези та монографії
стосовно проблем та напрямів розвитку туризму в Україні та світі, ті
екологічного впливу туристичної діяльності, нормативно-правова база,
статистична інформація,

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки

1. Вплив туристичної діяльності на компоненти довкілля

2. Заходи щодо зниження негативного впливу туризму на довкілля

3. Розробка туру як приклад «М'якого» туризму

5. Перелік графічного матеріалу

Деякі непрямі впливи туризму на місцеперебування диких тварин

Вплив різних видів природного туризму на навколишнє середовище

Стримуючі та стимулюючі чинники розвитку туристичного ринку України

Зіставлення особливостей «жорсткого» і «м'якого» туризму

Таблиці з розрахунками по туру ««Термальні води Закарпаття з нотками історії»»

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання 11 травня 2020 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання етапів роботи	Оцінка виконання етапу	
			у %	за 4-х бальною шкалою
1	Огляд літературних джерел	11.05.20 – 12.05.20	90	Відмінно (А)
2	Написання першого розділу роботи	13.05.20 – 15.05.20	90	Відмінно (А)
3	Написання другого розділу роботи	16.05.20 – 18.05.20	90	Відмінно (А)
4	Написання третього розділу	19.05.20- 22.05.20	90	Відмінно (А)
5	Рубіжна атестація	23.05.20- 30.05.20.	90	Відмінно (А)
6	Здача на кафедрі	12.06.20		
7	Перевірка на плагіат	13-14.05.20		
8	Рецензування	14.05.20		
	Інтегральна оцінка виконання етапів календарного плану (як середня по етапам)		90	Відмінно (А)

Студент Цвіркун Ірина Василівна
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи Дем'яненко С.Г.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Висновок про рівень оригінальності кваліфікаційної роботи

Назва роботи: Вплив туристичної діяльності на довкілля

Вид кваліфікаційної роботи: Бакалаврська кваліфікаційна робота

Автор: Цвіркун Ірина Василівна

Прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступень, вчене звання керівника:

Дем'яненко Світлана Георгіївна . к.е.н., доцент

Обсяг роботи: 73 стор.

Програмно-технічні засоби перевірки на оригінальність роботи: онлайн сервіс перевірки тексту на унікальність <https://advego.com/antiplagiat>

Результати перевірки на оригінальність твору роботи

Назва структурного елементу твору (розділів)	Обсяг рукопису	Обсяг твору, який перевірено на оригінальність	Показник оригінальності (у відсотках)
Вплив туристичної діяльності на компоненти довкілля	33 стор.	11174 символів, 1413 слів	81,7
Заходи щодо зниження негативного впливу туризму на довкілля	22 стор.	9215 символів, 1107 слів	83,5
Розробка туру як приклад «м'якого» туризму	23 стор.	9102 символів, 1003 слів	86,3

Загальний висновок кафедри «Економіки природокористування» : допустити до захисту кваліфікаційної роботи

Цвіркун І. В.

Доцент

Дем'яненко С. Г.

Зав.кафедри
Губанова О.Р.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1 ВПЛИВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА КОМПОНЕНТИ ДОВКІЛЛЯ	10
1.1. Вплив на геологічні умови території, гірські освіти, мінерали і копалини	11
1.2. Вплив на ґрунт	12
1.3. Вплив на водні ресурси	16
1.4. Вплив на рослинність	18
1.5. Вплив на дику природу і екосистеми	20
1.6. Вплив туризму на санітарний стан території	21
1.7. Естетичний вплив на ландшафт	22
1.8. Вплив туризму на культурне середовище	23
РОЗДІЛ 2 ЗАХОДИ ЩОДО ЗНИЖЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ ТУРИЗМУ НА ДОВКІЛЛЯ	32
2.1. Екологічний аспект планування та управління туристичною діяльністю	32
2.2. Використання пропускнуго потенціалу для зниження навантаження на довкілля	37
2.3. Екологізація туристичної діяльності	44
2.4. Поняття екологізації	46
2.5. Екологізація системи управління туристичної діяльності в Україні	49
РОЗДІЛ 3 РОЗРОБКА ТУРУ ЯК ПРИКЛАД «М'ЯКОГО» ТУРИЗМУ	54
ВИСНОВКИ	71
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ	77

ВСТУП

За останні десять років індустрія туризму сформувалася і отримала визнання як найбільша у світі сфера діяльності по наданню послуг. Це стало можливим в результаті ширшого відкриття кордонів між державами, появи у населення додаткових коштів, розвитку інфраструктури транспорту. Усе це дозволило зробити подорожі масовим явищем, змінити відношення до самих туристських поїздок, що перетворилися з елементу розкоші в чинник повсякденного життя, і тоді країни зрозуміли економічну вигоду розвитку цієї галузі. Перевезення, проживання, живлення, розважальний комплекс, структури громадської і індивідуальної безпеки, що сприймалися раніше як самостійні види послуг, нині стали складовими елементами єдиного комплексу туризму.

Ця складна по своєму складу галузь, що є каталізатором економічного розвитку, може забезпечити високу якість життя людей на основі екологічно доцільного природокористування. А зараз вже можна говорити, про необхідність переходу до стійкого розвитку туризму з відповідними змінами в усіх складових туристської індустрії. Як окрема галузь туризм схильний до процесів характерних для усього світового господарства: поглибленню спеціалізації, наростанню процесів концентрації, переходом на нові технології. Раціонально використовуючи історико-культурні пам'ятники у поєднанні з природними ресурсами, міжнародний туризм сприяє підвищенню рівня зайнятості населення, стимулює зростання виробництва багатьох товарів і послуг.

В процесі туристичної діяльності неминуче відбувається зміна навколишнього середовища. Вплив туризму на навколишнє середовище може бути прямим, непрямим і спонукальним, а також позитивним і негативним. Негативний вплив туризму проявляється в забрудненні використовуваних територій, активізації деяких несприятливих природних процесів, почастищення пожеж в занесених районах, ущільненні ґрунтів і витоштуванні

рослинності, знищення окремих видів тварин або порушенні екологічних умов їх існування.

Скупченість, переексплуатація природних (рекреаційних) ресурсів, будівництво будівель і елементів інфраструктури і інша діяльність, пов'язана з туризмом, чинить негативну дію на довкілля. Ця дія може бути не лише фізичною, але і культурною. У цій главі розглядаються найбільш поширені негативні результати туристичної діяльності на територіях, що охороняються.

Загалом, дія туризму на довкілля залежить від масштабів і типу туристичної діяльності. Окремий турист робить зазвичай незначний вплив. Проблеми з'являються при збільшенні числа туристів або при зміні міри використання ресурсів. Так що, хоча туризм і є значним джерелом доходу, з ним пов'язані серйозні проблеми.

Актуальність проблеми впливу туристичної галузі на навколишнє середовище й обумовила вибір теми роботи.

Метою дослідження є визначення характеру впливу туристичної галузі на компоненти навколишнього середовища та напрямів його зниження.

Об'єктом дослідження є вплив туристичної діяльності на навколишнє середовище.

Предмет дослідження – заходи щодо зниження негативного впливу туристичної діяльності на довкілля .

Матеріали дослідження. У роботі використовувалася інформаційна база щодо розвитку туристичного бізнесу в Україні та світі, впливу туристичної галузі на довкілля. Інформаційну базу дослідження склали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, фахівців з проблем впливу туристичного бізнесу на довкілля, чинне законодавство, дані державної служби статистики України, результати власних досліджень.

Методами дослідження є загальнонаукові методи, а саме: діалектичний, , системно-структурного аналізу і синтезу, системного та процесного підходу.

Результати роботи були апробовані на конференції Молодих вчених ОДЕКУ 27 травня 2020 року: доклад на тему «Вплив туристичної діяльності

на довкілля» та на Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Економіко-екологічні проблеми сучасності у дослідженнях молодих науковців» (29-30 червня 2017 року, Одеса): доповідь на тему «Роль рекреаційно-туристичної інфраструктури в Україні».

РОЗДІЛ 1 ВПЛИВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА КОМПОНЕНТИ ДОВКІЛЛЯ

Вплив туризму на охоронювані території можна розділити на 2 категорії: пряме і непряме. Прямий вплив туризму пов'язано з безпосередньою присутністю туристичної діяльності, непряме - з туристичною інфраструктурою. [1]

Спектр можливих впливів показаний на малюнку та в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1. Деякі непрямі впливи туризму на місцеперебування
диких тварин

Елемент місцеперебувань	Вплив
Ґрунт	Втрата поверхневих гумусових горизонтів, зниження кількості пор, зміна хімічного складу ґрунтів, порушення вологості і температури ґрунтів, зміна складу мікроорганізмів
Рослинність	Зниження щільності рослинного покриву, зміна видового складу, зміна вертикальної структури, зміна просторового розподілу, зміна індивідуальних характеристик рослин
Водні екосистеми	Зміна характеристик берегової лінії, зміна властивостей поверхні дна, збільшення ступеня осадження і каламутності, зміна органічного складу, зміна хімізму води

Крім того, можна виділити наступні типи впливу:

- вплив на геологічну будову, мінерали і копалини,
- вплив на ґрунт,
- на водні ресурси,
- на рослинність,
- на тваринний світ,
- вплив на санітарний стан території,
- естетичний вплив на ландшафт,

- вплив на культурне середовище регіону.

Результати дії туристичної діяльності на довкілля часто проявляються в приведеній вище послідовності. Ті явища, які слідують завжди один за одним або разом, можна попередити. Першими зазнають серйозні зміни ті території, на яких найбільш розвинена рекреаційна діяльність. На їх досвіді можна прогнозувати і попереджати ситуацію в інших регіонах з туризмом, що розвивається.[1]

1.1. Вплив на геологічні умови території, гірські освіти, мінерали і копалини

З горами пов'язані два дуже популярних в нашу годину виду рекреаційної діяльності - скелелазіння і спелеологія. Але смороду не завдають великої шкоди навколишньому середовищу, крім утворення подряпин на поверхні гір і знесення схилових відкладень. Набагато більше приводів для занепокоєння дає колекціонування мінералів, кристалічних утворень і копалин. Одним з найбільш драматичних прикладів наслідків подібної діяльності є Пам'ятник Природи лісових скам'янілостей (Petrified Forest) в Арізоні. Мисливці за сувенірами в деяких місцях практично повністю зняли покрив скам'янілих дерев.

У Мексиці колекціонування мінералів стало настільки популярним, що більше 100 га національного парку Нью-Мехіко було виділено спеціально для цих цілей, щоб зменшити на іншій території негативний вплив, що робиться цим видом діяльності (Mitchell, 1967). У менш розвинених країнах через відсутність контролю йде інтенсивне виснаження природних копалин (скам'янілостей). Крім того, люди з надзвичайним завзяттям шукають і збирають різні печерні утворення (сталактити, сталагміти). У зв'язку з цим гостро стоїть необхідність розробки планів по захисту довкілля.[2]

1.2. Вплив на ґрунт

Вплив туризму на ґрунтовий покрив може мати різний характер. Видалення або переміщення верхнього шару ґрунту є, як правило, наслідком поверхневої діяльності. Часто земна поверхня нагрівається під будівлями, автомобільними стоянками та дорогами і т.д. Осипи, зсуви і змив ґрунту пов'язані з пішими прогулянками туристів. Невеликі осипи можна спостерігати на террасовидних схилах пагорбів. Поверхня таких схилів зазвичай покрита стежками, що проходять по спіралі від вершини до підніжжя. На таких пагорбах туристи зазвичай прогулюються пішки або верхи на поні. Більш руйнівний вплив на ґрунт надають туристи, які рухаються прямо вниз або вгору по схилу. Найбільш уразливі схили древніх вулканів. У густих лісах помірного пояса, зі слабо ущільненими вапняно-кам'янистими ґрунтами, середня швидкість зносу ґрунту зі схилів становить 5-30 см. В рік. Відновити ґрунту і запобігти їх подальшому руйнуванню можливо тільки в тому випадку, якщо туристи будуть користуватися стежками. Крім того, необхідно зміцнювати схили рослинністю.

Пошкодження ґрунту, пов'язані з "розпиленням" рослинної підстилки, відбуваються зазвичай на стежках і дорогах, а також на великих площах в кемпінгах. Зникнення рослинної підстилки через фрагментації (розпаду на частини і подальшою ерозії, і вилуговування) зазвичай відбувається на ранніх стадіях освіти стежок і доріг. Було підраховано, що на новій стежці в густому лісі помірного пояса, по якій пройшло близько 8 тис. Чоловік листяна підстилка за тиждень була зруйнована на 50%. При цьому, товщина трав'яний підстилки, навпаки, збільшилася, що відображає втрати в наземної рослинності. Роздрібнена листяна підстилка розноситься вітром, посилюючи ефект від витоуптування. Особливо сильно руйнується ґрунт під дією кінських копит. Тривале руйнування листяної підстилки згубно для екосистем, так як при цьому знижується кількість азоту в ґрунті. Крім того, гинуть мікроорганізми, що забезпечують його освіту і кругообіг.

Ущільнення ґрунту зазвичай пов'язане з її утрамбуванням. Такий процес спостерігається в степах з карбонатними ґрунтами, уздовж берегів озер, на стежках і дорогах, а також в районах вічної мерзлоти. Часто ґрунт утрамбовується під дією транспортних засобів, наприклад, в туристичних кемпінгах. (Дуже чутливі до проходження транспортних засобів і піших туристів дюни). У США були обстежені 137 лісових кемпінгів, виявилось, що 70% з них страждає від ущільнення. (Карбонатні степові ґрунти відновилися від ущільнення після проходження 8 тис. Чоловік тільки через два тижні).[2]

Ущільнення чинить негативний вплив на здатність ґрунту відновлювати свій рослинний покрив, так як пошкоджуються корені рослин. Наслідком ущільнення також є порушення дренажу (яке викликає змив ґрунту і ерозію), ускладнюється доступ вологи та повітря до коріння рослин і ґрунтових організмів (що веде до скорочення їх популяцій і до загибелі рослин), зменшується кількість пор в ґрунті (що призводить до скорочення популяцій більших ґрунтових тварин). Існуючої інформації про процес ущільнення ґрунту часто не буває достатньо для того, щоб визначити результати впливів різних типів і інтенсивності. Але добре відомо, що на щільних, утрамбованих ґрунтах збільшується поверхневий стік. Ущільнення ґрунту на стежках, які використовуються для верхової їзди на конях, також погіршує дренаж і сприяє розвитку процесів заболочування. Крім того, розвиваються глейові процеси, пошкоджуються корені рослин, що ускладнює відновлення рослинного покриву. Однак значні зміни в дренажі і поверхневому стоці спостерігаються, в основному, в місцях найбільш активної рекреаційної діяльності, на дорогах і стежках, а також в місцях туристичних стоянок. На зміну поверхневого стоку також впливають особливості земної поверхні (наприклад, тип рослинності), крутизна схилу, тип ґрунту (волосіні менш чутливі до змін дренажу), початкові дренажні умови. Найбільш вірогідним наслідком зміни поверхневого стоку є ерозія.

Ґрунтова ерозія в місцях туристичних стоянок, на стежках і піщаних дюнах зазвичай пов'язана з рекреаційною діяльністю. Але сама рекреаційна

діяльність не є безпосередньою ерозійною силою, вона лише створює умови, що сприяють руйнівній дії вітру, води і т.д. Найбільш поширеними результатами впливу рекреації, що сприяють ерозії, є скорочення рослинного покриву і ущільнення ґрунту, які пов'язані між собою, і зазвичай спостерігаються одночасно. Вітряний ерозії в найбільшою мірою схильні до піщані ґрунти і торфовища. Особливо руйнівню діє вітер на піщані дюни і рослинний покрив, який пошкоджений.

У національному парку на Західній Яві в Індонезії (Gunung Gede Pangrango National Park) дуже швидко розвиваються ерозійні процеси. Це пов'язано з великою кількістю відвідувачів, неправильним управлінням, відсутністю у туристів турботи про стан навколишнього середовища. Також свій внесок вносять і фізичні фактори, такі як високе середньорічне кількість опадів, крутизна і довжина схилів та ін. Ґрунтова ерозія особливо помітна на стежках, що ведуть до найвищої точки парку і до інших вершин. Її розвиток пов'язаний з тим, що багато людей піднімаються по схилу, не користуючись стежками, або скорочують шлях, розширюючи і поглиблюючи стежку. Ущільнення ґрунту на територіях кемпінгів не суттєво, так як більшість з них розташоване на кам'янистих ґрунтах.[2]

Вода і вітер можуть виступати спільно в якості ерозійних агентів. Ґрунтова ерозія, пов'язана з водою, залежить від поверхневого стоку і найбільш розвинена на крутих схилах в районах з великою кількістю опадів. Якщо на земній поверхні почали розвиватися ерозійні процеси, вони, швидше за все, посилюватимуться, поки не дійдуть до підстилаючих порід або до рівня ґрунтових вод. Ґрунтові води перешкоджають вітряної ерозії, зміцнюючи дюни і інші нестійкі до впливу вітру освіти. Яружна ерозія при досягненні підстилаючих порід більш-менш зупиняється, якщо, звичайно, вони стійкі до ерозійних процесів. Якщо на схилі ґрунтовий горизонт має невелику глибину, то утворюється неглибокий яр. Для освіти ґрунту на новому місці потрібно близько 12 тис. Років, тому ерозія може призвести до незворотних екологічних змін. Знесений (еродований) матеріал зазвичай відкладається в іншому місці,

утворюючи конуси виносу ярів або піщані дюни. В іншому випадку, еродований матеріал може засипати рослинність і утворити голі території, на яких також будуть розвиватися ерозійні процеси.

Для утворення ґрунту на новому місці потрібно близько 12 тис. років, тому ерозія може привести до безповоротних екологічних змін. Знесений (еродований) матеріал зазвичай відкладається у іншому місці, утворюючи конуси винесення ярів або піщані дюни. Інакше, еродований матеріал може засипати рослинність і утворити голі території, на яких також розвиватимуться ерозійні процеси.

Також було помічено прискорення берегової ерозії на річках, у зв'язку з використанням різних засобів пересування, особливо високошвидкісних моторних човнів. Але точніша інформація з цього питання доки відсутня. Поки дуже мало відомо про дію туризму на водні ґрунти, хоча встановлено, що в дрібних водоймах з уповільненим рухом води проходження плавальних засобів запобігає відкладенню опадів.

Евтрофікація (збагачення ґрунту органічними речовинами), як правило, пов'язана з органічним сміттям, залишеним туристами (головним чином з їжею). Продукти фізіологічної життєдіяльності туристів, коней і собак (фекалії, сечовина) утворюють додаткове джерело органічних відходів. У місцях з інтенсивною рекреаційною діяльністю було зареєстровано появу флори, що вимагає поживного ґрунту (різні види трав). Також рекреаційна діяльність впливає на поширення поживних речовин в ґрунті, що пов'язано з використанням як паливо в кемпінгах дерев, що повалили.[2]

Вплив, який чиниться туризмом на живі організми, до кінця не вивчено, але воно зазвичай зв'язується з процесами ерозії, ущільнення і евтрофікації ґрунтів. Деякі наслідки ущільнення ґрунту вже були рас дивимося вище. В результаті спостережень, проведених в степах, було помічено, що зі збільшенням інтенсивності рекреаційної діяльності скоротилася чисельність і різноманітність земляних черв'яків і бактерій.

Альпійські ґрунту також є прикладом несприятливого впливу "нестійкого" туризму. В альпійській зоні Евересту відзначені втрати рослинного покриву і верхнього захисного горизонту А тонкої моренною ґрунту, які пов'язані з вирубкою кущів ялівцю на паливо і з видобутком дерну для будівництва стін і балконів. Ці процеси посилюються негативним впливом на ґрунт випасу худоби. Крім того, дощі, що сприяють росту рослинного покриву, йдуть тут нечасто. Тому в альпійській зоні швидкість деградації ґрунтів вище, ніж в степах і лісах, в яких, в основному, проводяться дослідження.[2]

1.3. Вплив на водні ресурси

Проблемам впливу туризму на водні ресурси приділялося достатньо мало уваги в науковій літературі, крім питань, пов'язаних зі здоров'ям населення. Однак проблеми використання землі, пов'язані з якістю води, точкові і неточкові джерела забруднення часто згадуються в літературі, пов'язаної з рекреацією.

Контроль за якістю води має справу з наземними водоймами і водотоками, а також з підземної водної системою. Підземні води можуть служити джерелом для забезпечення питною водою жителів і відвідувачів парку. Поверхневі води використовуються в якості рекреаційного ресурсу для відпочинку та купання туристів.

Так як водні ресурси не мають юридичних кордонів, керівництво території, що охороняється повинна контролювати не тільки діяльність, пов'язану з охоронюваним ареалом, але і за його межами. Так як землекористувачі, забруднюючи воду за межами території, що охороняється, можуть впливати на якість води всередині її.

Здатність водних ресурсів задовольняти рекреаційні потреби різна, але, в основному, чим більше людей використовують територію, тим більше ризик погіршення якості води. Деякі види діяльності завдають особливо великої

шкоди. Використання моторних човнів сприяє розвитку берегової ерозії, розсіюванню (розповсюдженню) водних бур'янів і хімічних забруднювачів, замулена води в дрібних водоймах.

У річках і струмках, завдяки течії води, розчинення і дисперсії, вплив забруднення недовго і локалізовано на короткому ділянці. Воно може бути більш тривалим, якщо скидання забруднюючих речовин триває або якщо користувачі водотоку сильно сконцентровані і ведуть неправильну утилізацію відходів.[2]

Оліготрофні води найбільш чутливі до скидання органічних відходів, які підвищують їх низькі поживні якості. Це відбувається частіше у випадках, коли відходи скидаються рівномірно. У районах найбільш інтенсивного використання водних ресурсів можуть спостерігатися тимчасові сезонні зміни. Якщо кількість життєздатних фекальних бактерій в осаді більше, ніж у воді, то створюється небезпека для здоров'я, в разі розчинення або руйнування осаду. Проблеми органічного збагачення та зараження води бактеріями також розвиваються в районах з заборонаю на будівництво, в яких переважають котеджні або наметові містечка, з незадовільною системою стічних вод. Правильне розташування кемпінгів, відповідно до вимог для збереження ґрунтів і дотриманням необхідної дистанції від водних джерел, є обов'язковою умовою для підтримки задовільної якості води. Рекомендується періодично брати проби на якість води, особливо в районах з інтенсивним використанням вододілів і самих водних джерел.

Іншою проблемою для управління якістю водних ресурсів є інтенсивне розмноження водоростей в районах скидання стічних вод. Збільшення кількості органічних речовин у водоймі сприяє росту водоростей, що призводить в певний момент до припинення рекреаційної діяльності поблизу водойми і на ньому. Наприклад, береги, порослі волокнистими водоростями, зрощені між собою, виключають рекреаційну діяльність, таку як купання, плавання на човні і т.д.

Значною мірою схильні до впливу туризму прибережні і морські води. Всюди спостерігається негативний вплив скидів стічних вод з пляжних готелів. Багато готелів використовують хімікати (хлорку або їдку соду) для знищення запаху стічних вод або для розчинення жирів і масел. Ці хімікати - токсичні, що губить морські організми. Деякі готелі навіть скидають хлоровану воду з басейнів прямо в море. Звичайно, негативний вплив на прибережні зони надає не тільки туризм. Існує безліч інших джерел забруднення, що впливають на рекреаційну діяльність, таких як: промисловість і сільське господарство; мули, що надходять з поверхневим стоком з територій, схильних до ерозії; насипу під будівництво будинків, підприємств, аеропортів і т.д .; роботи з поглиблення і розширення гаваней; видобуток корисних копалин на шельфах і в прибережних зонах і ін.

Деякі типи прибережних і морських середовищ існування особливо ранимі. Найменш візуально привабливі місця проживання, наприклад, болота, часто використовуються тваринами як притулку. Так як туристи неодмінно хочуть кімнату з видом на море і близько розташований пляж, готелі зазвичай будуються дуже близько до рівня води, змінюючи природний рух піску, що часто призводить до ерозії. Будівництво аеропорту, такого ж невід'ємний елемент туристичної інфраструктури, як і готель, вимагає виділення великого рівного ділянки земної поверхні, що неможливо зробити на маленьких островах. Тому, для будівництва аеропортів використовують рифи, поверхня яких попередньо вирівнюється. При цьому часто пошкоджуються суміжні рифи. На маленьких островах кількість будівельних матеріалів також обмежена, тому часто їх джерелом стають корали.[2]

1.4. Вплив на рослинність

Рекреаційна діяльність може надавати прямий вплив на видовий склад рослинності. Особливо це характерно для приземного шару, схильного

виривання. Збір рослин в гербарії і букети, при якому вони часто вириваються з коренем, призводить до зникнення деяких видів.

Проходження туристичних транспортних засобів завдає шкоди рослинності. У заповіднику Маасаи Мага в Кенії водії автомобілів часто згортають з прокладених доріг і перетинають луки в пошуках хижаків. Це веде до локальної деградації трав'яного покриву і до утворення великої кількості доріг, що порушує природну красу природних територій. Для захисту рослинного покриву на охоронюваних територіях були запропоновані наступні заходи:

- забезпечити контроль за з'їздами з існуючих доріг і вжити суворох заходів покарання до порушників;
- створити службу огляду доріг;
- заохочувати відвідування парку туристами у вологий сезон, щоб зменшити негативний вплив на рослинність в сухий період;
- стежити за відносною рівномірністю туристичного потоку, з метою уникнення надмірної концентрації відвідувачів в піковий сезон.

Необхідно зауважити, що приземному рослинність, яка перешкоджає розмиву, видування ґрунту і розвитку інших ерозійних процесів, пошкоджується при утворенні доріг. У зв'язку з цим необхідно скоротити до мінімуму кількість доріг на охоронюваних територіях і забезпечити контроль за порушеннями.

Особлива увага має бути також звернена на паління і розведення вогнищ з метою забезпечення пожежної безпеки. Необхідно розташовувати кемпінги в спеціально відведених місцях. Крім того, треба строго присікати будівництво будь-яких туристичних фондів в районах з незайманою природою. Для забудови можна використати тільки ділянки з порушеною або вторинною рослинністю.[2]

1.5. Вплив на дику природу і екосистеми

Найбільш сильний вплив туризму на дику природу пов'язано з полюванням і рибальством, які скорочують популяції деяких видів тварин і риб. Однак відомо, що просте присутність людей також може порушити життєдіяльність диких тварин, особливо птахів і великих ссавців. Часто незручності тваринам завдають не власними люди, а обладнання, яким вони користуються відпочинку. Так, тварин сильно турбує шум радіоприймачів і двигунів автомобілів, що призводить до порушення їх розмноження. Моторні і вітрильні судна завдають шкоди водоплавним птахам, особливо тим, які будують гнізда на поверхні води. Часто це призводить до того, що водоплавні птахи залишають водойму. Туристи, що управляють човнами, не повинні перевищувати дистанцію в 200 метрів від зграї птахів, що знаходиться на водній поверхні.[2]

Крім того, плавання на човнах впливає на скорочення популяцій риб, що пов'язано, головним чином, з розливами бензину і сильним шумом. Багато тварин змінюють свою поведінку, якщо втручання стає особливо сильним. Наприклад, олень і сарна починають уникати днем тих районів, де ходять туристи. В цілому, до впливу людини швидше пристосовуються тварини відкритих місць проживання.

При відсутності належного контролю великий вплив на різноманітність дикої природи надає споживання туристами природних продуктів. Так, попит туристів на морепродукти стимулював розвиток місцевої рибної промисловості і поставив під загрозу зникнення багатьох видів морських організмів, в т. Ч. І на охоронюваних територіях. Наприклад, в Карибському морі сильно скоротилася чисельність популяцій колючого омара. Це більшою мірою пов'язано з вживанням їх у їжу як екзотичний страви в готелях, ніж з традиційним споживанням омарів місцевими жителями, для яких він є основним продуктом харчування. Туризм, крім того, прискорив розвиток торгівлі сувенірами. Корали і раковини, часто незаконно здобуті на

охоронюваних територіях, продаються по всьому світу. До сих пір популярна заборонена торгівля черепащачими панцирами.

На деякі види тварин розвиток туризму робить позитивний вплив. Так, тварини, що харчуються падлом, підбирають залишений в кемпінгах органічне сміття.

Відходи, залишені туристами в одному з національних парків Великобританії, призвели до таких наслідків:

- зросла чисельність популяції щурів;
- збільшилася чисельність хатнього горобця, лисиць, чайок, галок ін.

Хоча багато видів тварин схильні до прямого впливу рекреаційної діяльності, набагато більший збиток їм завдає непряме зміна умов проживання. Наприклад, якщо в результаті витоптування знищена приземною флора, то разом з тим гинуть комахи, які в ній живуть. Деякі екосистеми і місця проживання особливо нестійкі до антропогенного впливу. Це, перш за все, відноситься до морських екосистем, в яких розвивається найбільш інтенсивна туристична діяльність.

Зараз в біосфері порушено природне співвідношення місць проживання, яке не відновлюється. Найбільш ймовірно, що свою чисельність збережуть види рослин і тварин, що мешкають в несприятливих умовах або непривабливих для туристів. У той час як види, що мешкають в більш стійких умовах і гірше пристосовані до змін навколишнього середовища (ліс, лісостеп) будуть сильно скорочувати свою чисельність.[2]

1.6. Вплив туризму на санітарний стан території

Сміття і відходи, що залишаються туристами, створюють серйозні санітарні проблеми і впливають на здоров'я місцевого населення. Відходи, перш за все, впливають на санітарні якості питної води, ґрунту, рослинності і повітря. Важливо розділити органічні і неорганічні відходи. Органічні відходи можна переробити в компост, який є хорошим добривом для парків і садів. Що

стосується неорганічних відходів, то важливо заборонити туристам викидати коробки від сигарет і фотоплівок, пивні банки, пластикові пляшки, пакети і т.д. Можна використовувати заставне-поворотну систему збору тари, при якій турист отримує гроші при здачі порожнього посуду.

Зараз не існує повністю нешкідливих для довкілля способів утилізації відходів. Єдиний ефективний спосіб уникнення шкідливого впливу відходів - не допускати їх накопичення. Запобігання забрудненню вимагає зміни способу діяльності і усунення безпосереднього джерела проблеми. Це не означає "не робити" або "робити без ...". Це означає "робити по-іншому". Наприклад, для усунення забруднення навколишнього середовища банками від напоїв не потрібно забороняти вживання напоїв, необхідно просто використовувати багаторазові пляшки.

У традиційних очисних системах вода зазвичай дезінфікується хлоркою або її сполуками, перш ніж надходить назад в навколишнє середовище або використовується повторно. Хлорка та її сполуки дуже активні і часто утворюють стійкі токсичні хімікати. Багато екологів вважають, що хлорка використовується невиправдано і її слід замінити іншими сполуками. Основними альтернативними дезінфекторами є озон і ультрафіолетове випромінювання.[2]

1.7. Естетичний вплив на ландшафт

Неконтрольована туристична діяльність чинить серйозний вплив на естетичні якості ландшафту. Найпоширеніше прояв такого впливу пов'язано зі сміттям, залишеним туристами уздовж доріг і туристичних стоянок. Іншою серйозною проблемою в національних парках по всьому світу є вандалізм. Він виражається в багатьох формах, включаючи написи і малюнки на древніх валунах, що лежать по краях доріг і стежок; здирання кори зі стовбурів дерев; руйнування парканів та огорож і інші види фізичного наруги над навколишнім середовищем.[2]

1.8. Вплив туризму на культурне середовище

На території багатьох національних парків і заповідників перебувають археологічні пам'ятники. Іноді присутність історичних і доісторичних об'єктів було визначальним фактором для виділення території, що охороняється. Дуже часто ці об'єкти доповнюються природними екосистемами, також представляють інтерес для туристів. Майже всі доісторичні ділянки земної поверхні представляють інтерес для палеоекології, так як вони несуть інформацію про зміни флори і фауни, процесах утворення ґрунту і т.д. Також вони дозволяють історикам встановити способи використання землі в епоху зародження людського суспільства. Таким чином, руйнування земель, що мають археологічну цінність (яке, в основному, відбувається в результаті ерозії), веде і до втрати непоправною інформації. Велику тривогу викликає збиток, що наноситься археологами-аматорами і колекціонерами археологічних цінностей.

Величезний збиток завдає туристична діяльність земляних укріплень, наскального живопису і іншим історичним об'єктам, що привертає увагу туристів. Яскравим прикладом є печерний живопис "maladie verte" у Франції. Протягом 10-ти років, які вона була відкрита для відвідувачів (з 1949 року), на неї приїжджали подивитися близько 125 тис. Туристів на рік. Але незабаром малюнки стали покриватися водоростями, які розросталися під дією світла і органічних білкових речовин, принесених відвідувачами. Основним джерелом органічних речовин було людське дихання. З 1963 року печери були закриті, поки не був знайдений спосіб запобігання появи водоростей. [1]

Аналогічний випадок стався в південній Англії. Там під дією ерозії, викликаній витоптуванням туристів, почали руйнуватися земляні укріплення Бронзового століття, що, безсумнівно, знизило їх археологічну цінність.

Таким чином, видно, що негативний вплив туристичної діяльності в багато разів перевищує руйнівну здатність навколишнього середовища, і ніякі

фінансові та технічні ресурси не зможуть його відшкодувати. Це також відноситься до культурних надбань. Як зазначає Грінвуд, все що розвиваються суспільства створюють свої традиції, вбирають щось з боку, винаходять ритуали і весь час удосконалюють свої духовні і матеріальні цінності. Туризм, як потужний фактор зміни і розвитку, має великий вплив на ці процеси. Деякі суспільства відкидають туризм; інші - намагаються його прийняти, обмежуючи власні традиції.

Який би підхід не вибирався товариством, зараз незмінно поширюється універсальна міжнародна культура, пов'язана з розвитком телебачення і транснаціональних корпорацій. Туризм сприяє проникненню цієї культури в раніше недоступні і ізольовані регіони. Найбільшому ризику, пов'язаного з культурними змінами, які приносить туризмом, піддаються економічно і політично нестійкі суспільства.

В цілому, ступінь і характер впливу туризму на екосистеми залежать від ряду факторів, зокрема, від кількості туристів, регулярності їх перебування, характеру їх діяльності, а також екологічних особливостей конкретних територій і від того, на якій стадії життєвого циклу тварин і рослин відбувається відвідування .

Так, кілька нечисленних туристичних груп за сезон (що характерно для початкової стадії розвитку туризму в регіоні) зазвичай роблять відносно невеликий вплив, особливо, якщо це-фахівці або серйозні любителі природи, які мають попередні знання про відвідуваному регіоні і не вимагають створення спеціальних об'єктів інфраструктури та індустрії розваг. Однак, у міру зростання туристичної популярності регіону, потоки відвідувачів збільшуються, в них починають домінувати звичайні туристи, створюється підтримуюча інфраструктура. Проблеми виникають, коли потоки туристів досить великі і має місце перевищення допустимих навантажень, надмірне використання ресурсів. [1]

Щоб планувати і управляти екологічними ефектами туризму, необхідно чітко уявляти, які екологічні наслідки можливі для того чи іншого виду

природного туризму, який ви збираєтеся розвивати [2] (вони схематично представлені в таблиці 1.2).

Таблиця 1.2. Вплив різних видів природного туризму на навколишнє середовище

Види туристичної діяльності	Впливаючі чинники	Можливі наслідки
Класичний пізнавальний природний туризм		
Походи / прогулянки	Прокладання доріжок / стежок	Руйнування рослинного покриву
	Ходьба, витоптування	Руйнування рослинного покриву, ерозія і ущільнення ґрунту
Спостереження за тваринами / фотосафарі	Фізична присутність, шум	Занепокоєння тварин, зміна їх поведінки (особливо в період виведення потомства і при добуванні їжі), зниження репродуктивного успіху, скорочення популяцій
	Годування тварин	Поведінкові зміни, порушення популяційної структури, зміна видового складу
	Облаштування штучних водойм і солонців	Неприродна концентрація тварин, ерозія і ущільнення ґрунту, пошкодження рослинного покриву
Прогулянки на човнах / каное	Фізична присутність	Порушення природної поведінки тварин, що мешкають у водному середовищі, нанесення шкоди водної рослинності (перш за все в малих водоймах)
Транспортні засоби	Нічні виїзди, позашляхова їзда	Загибель тварин, збитки ґрунті і рослинності, занепокоєння тварин, забруднення повітря
Кемпінги / пікнік	Облаштування табору, ходьба	Ерозія і ущільнення ґрунту, руйнування рослинного покриву

	Шум	Негативний вплив на тваринний світ
	Сміття	Евтрофікація, небезпека для тварин, негативний вплив на ландшафт
	Збір дров для багаття	Руйнування біотопів, ерозія і видалення поживних речовин (насамперед у високогір'ї); небезпека лісових пожеж
	Умивання з милом в водоймах	Забруднення вод і евтрофікація
Купівля/вилучення з природи «сувенірів»	Купівля пір'я, сувенірів, виготовлених з частин тіл тварин, живих тварин	Скорочення рідкісних видів тварин і рослин, псування природних пам'яток, стимулювання браконьєрства, порушення природних процесів
	Купівля / вилучення коралів, раковин	Руйнування рифів, скорочення видів
Вандалізм		Псування природних об'єктів
Пригодницький туризм		
Альпінізм / трекінг	Фізична присутність, ходьба	Руйнування рослинності, зміни поведінки тварин
	Буріння отворів, вапняні сліди	Пошкодження скель і погіршення їх зовнішнього вигляду
Пірнання	Відколювання коралів	Пошкодження рифів
	Підводне полювання	Скорочення видів риб
Водні походи (каное, каяки)	Фізична присутність	Прогулянки на човнах
	Прогулянки на суші	При ходьбі пошкоджується рослинність на берегах водойм
Рафтинг	Посадка на пліт / катамаран і причалювання	Ерозія і ущільнення ґрунту, нанесення шкоди рослинності на березі
	Транспортування плотів	Ерозія і ущільнення ґрунту, нанесення шкоди рослинності

	Рубка дерев для збирання катамаранів	
Авіаспорт	Присутність літальних апаратів	Фактор занепокоєння тварин, зміна поведінки, зниження репродуктивного успіху
	Транспортування літальних апаратів	Ерозія і ущільнення ґрунту, нанесення шкоди рослинності
«Споживчий» природний туризм		
Полювання	Перевищення квоти на відстріл	Скорочення видів тварин
	Полювання за межами виділених територій	Скорочення видів тварин, зміна поведінки і популяційної структури
	Порушення етичних принципів полювання	Муки тварин
Спортивна риболовля	Перевищення квот	Скорочення видів риб, зміна видового складу
Зимові види спорту, авіаспорт і експлуатація об'єктів відпочинку в гірських екосистемах		
	Створення технічної інфраструктури	Гірські ліси і луки, зона криволісся: повна зміна місця існування, викликане корчуванням, плануванням рельєфу
	Прокладка підйомників і гірськолижних трас	Масове переміщення видів, викликане евтрофікацією, механічними пошкодженнями, ерозією
	Обслуговування лижних трас	Механічні ушкодження, ерозія, витіснення чутливих до зовнішнього впливу видів фауни
Рівнинні лижі, лижні прогулянки, інші види лижного спорту	Заняття лижним спортом	Гірські ліси і луки, зона криволісся, болота. Витіснення чутливих до зовнішнього впливу видів фауни, наприклад, тетеруків
Авіаспорт (дельтапланеризм, парапланеризм)	Їзда поза прокладених трас і лижнею	Недоступні гірські території, скелі, відкриті рівнини: Витіснення чутливих до

		зовнішнього впливу видів фауни (птахів, ссавців)
Об'єкти відпочинку, хатини і притулки		Водойми, сонячні схиліві території: Нанесення шкоди прибережній флорі, теплолюбних видів рослин і тварин
	Розташування в найбільш привабливих місцях	Водойми, сонячні схиліві території: Нанесення шкоди прибережній флорі, теплолюбних видів рослин і тварин
	Розташування в найбільш привабливих місцях	Долини, схиліві території. Шкода, що наноситься екосистемам забудовою територій, порушенням єдності території, ерозією. Непривабливий, «урбанізований» вигляд місцевості
	Дорога транспортна інфраструктура через розкиданості об'єктів	Гірські ліси, зона криволісся: нанесення шкоди аж до повного знищення
	Використання деревини (як і будівельного опалювального матеріалу)	Оліготрофні гірські водойми: переміщення видів, викликане евтрофікацією
	Недостатнє очищення стічних вод	Водойми, ущелини, бідні поживними речовинами, рослинні угруповання: Переміщення видів, викликане евтрофікацією, виникнення загрози для тварин
	Нерегульована утилізація побутових відходів	Деградація природних ландшафтів, збиток диким тваринам, здоров'ю туристів і місцевих жителів

Іноді вплив туризму буває важко визначити у зв'язку зі складністю екосистем, довгостроковими кумулятивними ефектами впливів. У деяких випадках вплив туризму можуть прискорювати природні процеси.

Навіть якщо вдалося успішно оцінити специфічний вплив туризму, подальші складності можуть виникнути при визначенні, чи є дана дія біологічно значущим в довгостроковій перспективі. Так, наприклад, потривожені тварини можуть годуватися або гніздитися в іншому місці, а дорога, прокладена в лісі, може швидко зарости, якщо більше не використовується. Навіть якщо встановлено, що вплив туризму істотно, іноді розвиток туризму є по факту «найменшим з усіх зол». У багатьох випадках воно є альтернативою більш руйнівним для навколишнього середовища видів природокористування (вирощування монокультур для сільськогосподарського експорту, інтенсивні вирубки лісу, браконьєрство на охоронюваних територіях). Таким чином, якщо визнано за необхідне зберігати будь-яку територію, генеруючи для цього дохід через розвиток туризму, доводиться допустити деякий вплив туризму.[3]

Таблиця 1.3. Негативний вплив туризму на довкілля та шляхи його запобігання

Види негативного впливу туризму на навколишнє природне середовище	Шляхи попередження та ліквідації негативних екологічних наслідків
<p>Інтенсивне використання природних ресурсів:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вирубка лісів, створення природно-соціальних об'єктів та територій; • використання великих обсягів прісних водних ресурсів; • виснаження земель у процесі виробництва сільськогосподарської продукції; • виснаження природних лікувальних ресурсів (мінеральних та термальних вод, лікувальних грязей тощо) 	<ul style="list-style-type: none"> • встановлення лімітів використання природних ресурсів; • встановлення нормативів плати за використання природних ресурсів; • дотримання лімітів використання та нормативів плати за природні ресурси; • інтенсивне лісовідновлення; • раціональне використання природних лікувальних ресурсів
Пошкодження або знищення природних ресурсів:	<ul style="list-style-type: none"> • контроль за вирубкою лісів; • інтенсивне лісорозведення;

<ul style="list-style-type: none"> • пошкодження або знищення дерев, лісових культур і молодняка, витоптування лісових насаджень, механічне їх пошкодження; • збирання дикорослих лікарських рослин, грибів, ягід з механічним пошкодженням; • заготівля деревних соків; • самовільне збирання та знищення рослин, занесених до Червоної книги; • незаконне полювання та рибальство 	<ul style="list-style-type: none"> • еколого-освітня та виховна робота з туристами; • роз'яснювальна робота з місцевим населенням; • створення природно-заповідних територій; • притягнення винних до відповідальності (адміністративний штраф, вилучення об'єкта правопорушення, відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням)
<p>Забруднення навколишнього природного середовища:</p> <ul style="list-style-type: none"> • забруднення атмосферного повітря шкідливими викидами транспортних засобів; • забруднення лісів твердими відходами (консервні банки, скляні та пластмасові пляшки тощо); • забруднення поверхневих вод каналізаційними стоками, побутовим сміттям, паливно-мастильними матеріалами тощо) 	<ul style="list-style-type: none"> • обмеження в'їзду транспортних засобів на територію природного об'єкта, курортної, лікувально-оздоровчої, рекреаційної зони; • поступовий перехід на екологічно безпечні види палива; • впровадження очисного обладнання і устаткування для утилізації забруднюючих речовин; • здійснення контролю за джерелами викидів і скидів забруднюючих речовин тощо
<p>Деградація навколишнього природного середовища:</p> <ul style="list-style-type: none"> • зменшення площ лісів; • зменшення обсягів чистої прісної води; • деградація ґрунтів; • зникнення окремих видів рослинного і тваринного світу та збільшення видів, що знаходяться на межі зникнення 	<ul style="list-style-type: none"> • зниження лімітів використання природних ресурсів; • підвищення розмірів плати за використання природних ресурсів; • інтенсивне лісорозведення; • створення природоохоронних територій; • економічне стимулювання природоохоронних засобів

Слід зазначити, що негативні наслідки, описані в цьому розділі, аж ніяк не завжди є неодмінним атрибутом розвитку природного туризму. Можна і

потрібно контролювати вплив туризму на навколишнє середовище і керувати ним. Саме такий підхід відрізняє істинно екологічний туризм.

Необхідно навчитися планувати використання природних ресурсів в процесі туризму без їх деградації, а також вміло керувати туристичними потоками і їх потенційним впливом. При розробці програм розвитку туризму аж до окремих туристських заходів завжди повинні продумувати і прийматися до уваги можливі негативні наслідки.[4]

Слід особливо підкреслити, що, якщо туризм завдає шкоди навколишньому середовищу, то він не є істинним екологічним туризмом. Істинно екологічний туризм по факту - одне з найбільш потужних засобів охорони навколишнього середовища. Завдання екотуризму - звести до мінімуму можливі негативні наслідки подорожей в природу і максимально збільшити їх переваги.

РОЗДІЛ 2 ЗАХОДИ ЩОДО ЗНИЖЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ ТУРИЗМУ НА ДОВКІЛЛЯ

2.1. Екологічний аспект планування та управління туристичною діяльністю

За умови ретельного планування та ефективного управління туризм може допомогти у збереженні навколишнього середовища та культурної спадщини регіону. З урахуванням накопиченого в багатьох туристичних регіонах досвіду вже зараз є добре розроблена методика управління вище згаданими процесами, хоча вона завжди потребує адаптації до місцевих умов.

Керувати процесом впливу туризму на природу можна прямо або побічно. Варіант прямого управління включає обмеження загального числа відвідувачів згідно гранично допустимому навантаженні на природні комплекси, зонування особливо охоронюваних природних територій та територій природних об'єктів туристського показу, використання спеціальних технологій, що мінімізують забруднення навколишнього середовища. Образно кажучи, це силова політика, заснована на примусі (штрафи, приписи, тарифи, виписка перепусток і т.д.), демонстрації того, як не можна чинити.

Непрямий варіант ґрунтується на зміні поведінки туристів шляхом підвищення рівня освіти, виховання шанобливого, гуманного ставлення до місцевих жителів, тварин, рослин і є більш гнучким. Необхідно поєднувати обидва варіанти впливу, бо кожен окремо не дасть бажаного результату.[5]

Говорячи про допустимі навантаження на природу, перш за все, слід зауважити, що не треба плутати їх з оптимальними навантаженнями. З точки зору природи (якби людина змогла "встати" на цю точку), оптимальним було б повна відсутність людей в умовах природної природи. Якщо ж розглядати цю проблему з точки зору суспільства, то в якості теоретичної основи встановлення допустимих навантажень доводиться приймати компроміс між "дикою" і антропогенно зміненої природою. Аналогічним прикладом може

служити встановлення гранично допустимих концентрацій будь-яких речовин в повітрі або в воді: компроміс між абсолютно чистим станом, з одного боку, і неприпустимо брудним, з іншого.

У світовій практиці широкого поширення набула методика визначення гранично допустимих змін (ГДЗ) ландшафту, розроблена в системі Служби охорони лісів Міністерства сільського господарства США як альтернатива методиці допустимих навантажень. На відміну від методики розрахунку допустимих навантажень, в якій основним показником є гранично допустима кількість відвідувачів в одиницю часу на одиницю площі, в методиці ГДЗ за основний показник обрані гранично можливі зміни вихідних природних ландшафтів.[6]

Річ у тому, що, як показує практика, не існує прямої і очевидної залежності між кількістю відвідувачів (туристів і екскурсантів) і зміною природного середовища. При цьому методика ГДЗ дозволяє перейти від традиційно формульованої і неоднозначно вирішуваної проблеми визначення кількісних параметрів граничних навантажень до проблеми визначення якості тих природних умов, які повинні зберігатися. Тобто змістити акценти з оцінок рівня туристського використання до оцінки прийняттого стану природних і соціальних умов.

Існує багато різних методик розрахунку допустимих навантажень на різні природні комплекси при їх масовому відвідуванні. Більшість з них ґрунтовані на визначенні порогу, або межі, стійкості природного комплексу. При цьому сама стійкість не є величиною (вірніше, характеристикою) постійною. І залежить вона не лише, а іноді і не стільки від внутрішніх властивостей самої природи, але також від характеру зовнішнього навантаження : віку відвідувачів, співвідношення жінок і чоловіків, міри організованості групи, програми відвідування і так далі.[6]

Одним з інтегральних виразів цих показників є міра "агресивності" відвідувачів по відношенню до природи. Як правило, найменш агресивним видом вважаються короткочасні екскурсії. В порівнянні з ними, організований

туризм (тобто подорож тривалістю не менш 2-х днів) агресивніше за раз в 3. Відповідно, в 3 рази мають бути понижені норми навантажень при цьому виді відвідування. Якщо йдеться про самодіяльний туризм, норми навантаження мають бути нижчі екскурсійних вже в 6-7 разів. При цьому за показники агресивності приймають як мало залежні від поведінки відвідувачів наслідки (наприклад, витоптування території), так і результати їх безпосередніх дій порушуючи природоохоронні правила.[7] До них відносяться освіта незапланованих організаторами туризму вогнищ, збір ягід, кольорів, грибів, горіхів, а також різних "сувенірів" природи типу сталагмітів і сталактитів, засмічення стоянок, шумова дія і так далі.

Навіть ті чинники, що були перелічені вище (а насправді їх значно більше), вимагають обліку величезної кількості показників, набір яких сильно змінюється залежно від конкретних умов природного середовища і характеру туристсько-екскурсійної програми. У зв'язку з цим можна рекомендувати два універсальні рішення: розпочинати з малого навантаження і, поступово підвищуючи її, постійно стежити за станом маршруту. Коли з'являться перші ознаки деградації природи на полотні стежки або на стоянці, необхідно або понизити навантаження, або застосувати низку заходів по благоустрою, спрямованих на підвищення стійкості території до зовнішньої дії. Який з цих методів (зниження навантаження або благоустрій, а можливо і їх поєднання) виявиться більше відповідним, можуть підказати лише здоровий глузд і конкретна ситуація. Основою такого вибору зазвичай служать конкретні природні, історичні і інші умови цієї території, а також ті форми і методи розвитку екскурсійної або екотуристської діяльності, які їй підходять якнайкраще на цьому етапі існування.[8]

При цьому слід пам'ятати, що окрім екологічних чинників встановлення норм навантаження існують і ще так звані психокомфортні критерії. Одним з них, найчастіше використовуваним в розрахунках, служить допустимий рівень контактів. У його основі лежить найпоширеніша вимога самих туристів - бажана відсутність звукового і зорового контакту між окремими їх групами.

Іншими словами, при плануванні маршрутів необхідно заздалегідь розрахувати відстань між групами відвідувачів так, щоб жодна з них по можливості не бачила і не чула інший ні на стежці, ні на стоянці. Тут слід враховувати безліч чинників. З них для стежки основними є її довжина і звивистість, складність і безпека пересування, ширина зони шумового впливу, заліснена навколишньої місцевості, місткість точок огляду, необхідний час для огляду основних визначних об'єктів і деякі інші. Для стоянок необхідно враховувати їх облаштованість, місткість, наявність води і дров для вогнища і так далі. Треба знати конкретний склад групи : кількість людина, їх середній вік, співвідношення жінок і чоловіків. Усе це впливає на швидкість проходження, міру сприйняття інформації, а значить і на загальне розрахункове навантаження. І саме співвідношення екологічного і психоконфортного допустимого навантаження дає нам шукану підсумкову величину.[9]

В деяких випадках гранична можлива кількість людина в групі і частота відвідування конкретного маршруту залежать від його стану: еродованості стежки, наявності дров в околицях стоянки, місткості об'єктів огляду (печера, берегова смуга гірського озера, видовий майданчик на вершині гори і так далі). І, звичайно ж, при порівняно регулярному відвідуванні місткість маршруту залежить від його облаштованості: наявності мостів через річки і їх стани, наявності на стоянках стаціонарних вогнищ і місць під намети, туалетів і ям для сміття і так далі. Причому усе це повинно вчасно ремонтуватися і очищатися, інакше розрахункове допустиме навантаження з кожним роком ставатиме все нижче і нижче.

Проте і при так ретельно обґрунтованому навантаженні може статися будь-яка непередбачена ситуація. Тому потрібно не просто "відкрити" маршрут, але час від часу, бажано три рази в кожен сезон (на початку, в середині і у кінці його), перевіряти, чи не приносить відвідування стежки яких-небудь несподіваних наслідків.

Необхідно звернути увагу на те, що з часом ліміт по допустимих навантаженнях може бути переглянутий. Основою для його зменшення або збільшення служитимуть результати моніторингових досліджень на маршрутах, що відбивають стан природи, що оточує їх.

Існують норми антропогенного навантаження для різних біогеоценозів в різних природних зонах Європейської частини Росії для прогулянкового, пішохідного туризму і екскурсійної діяльності. Проте в реальності їх мало наслідують, що призводить до порушення екологічного стану природного середовища. Так, в недалекому минулому інтенсивні неконтрольовані відвідування туристами унікальних термальних джерел на Камчатці привело до зміни їх температурного балансу, припинення фонтанування і закриття долини гейзерів для туристського відвідування. У 1990 році співробітниками і студентами-географами Московського університету були проведені наукові дослідження по обґрунтуванню допустимих навантажень на природне середовище. Згідно з їх рекомендаціями, був реконструйований колишній екскурсійний маршрут і встановлена допустима норма і терміни відвідування Долини. Детальний аналіз усіх основних чинників, що визначають стійкість природного середовища до рекреаційних навантажень (властивості ґрунтів, їх температурний режим, ухили поверхні, характер рослинності і так далі) показав, що найуразливішим компонентом по відношенню до рекреаційної дії в цих умовах являється тваринний світ Долини. У свою чергу, з усіх представників тваринного населення цієї території найбільшу тривогу викликає долиногейзерське угруповання бурих ведмедів. Необхідність її збереження в стані, що стабілізувався до теперішнього часу, і визначила величину ліміту на відвідування Долини гейзерів (не більше 2 тисяч чоловік за сезон), а також терміни рекреаційного періоду (з липня по вересень). Доступ відвідувачів в Долину дозволений тільки на вертольоті, тривалість екскурсії орієнтовно 2 години. Практично увесь маршрут покритий настилом, за винятком тієї ділянки, де він проходить по кам'янистій заплаві р. У необхідних місцях створені видові майданчики місткістю від 10-ти (там, де маршрут

роздвоюється) до 20-22-х чоловік (зразкова місткість екскурсійного вертольота). Завдяки раціонально прокладеному маршруту і його благоустрою з урахуванням екологічності, комфортності і довговічності, дія екскурсантів на природу в цілому залишається в межах допустимих норм. Це підтверджують проведені впродовж подальших 6 років щорічні спостереження за станом природних комплексів Долини.[10]

2.2. Використання пропускнуго потенціалу для зниження навантаження на довкілля

Для туристських центрів і окремих об'єктів туризму стосовно також поняття пропускнуго потенціалу.

Пропускний потенціал - це те максимальне навантаження, яке може витримати той або інший туристський об'єкт без серйозного збитку для місцевих ресурсів, негативної дії на враження від поїздки і без виникнення соціально-економічних проблем у населення, місцевість якого активно пристосована до прийому і обслуговування туристів.

Пропускний потенціал територій значно розрізняється. Так, Канарські острови приймають в десяток разів більше туристів, ніж чисельність населення, що постійно мешкає там. У державі Андорра щорічно буває 12 млн. туристів при середній тривалості відвідування 2-4 дні. Нормально представивши життя цього населення, можна умовно сказати, що уся країна стелить гостям ліжка, смажить м'ясо, співає і танцює з ранку до ночі, увесь рік, розважаючи туристів.

Визначення пропускнуго потенціалу і ефективний контроль в цьому регіоні і по конкретних пам'ятках є основними елементами методу стійкого розвитку. У багатьох місцях необхідно встановити абсолютні цифри максимального рівня розвитку, але крайньому заходу, для конкретних тимчасових рубежів.[11]

Пропускний потенціал можна підрозділити на три основні види:

1. Екологічний пропускний потенціал - це рівень відвідуваності об'єкту або місцевості, перевищення якого призводить до неприйнятних екологічних наслідків, або в результаті дій (чи природних процесів життєдіяльності) самих туристів, або внаслідок функціонування обслуговуючої туризм інфраструктури.

2. Туристський соціальний пропускний потенціал - це рівень відвідуваності туристського об'єкту або місцевості, перевищення якого спричиняє за собою погіршення вражень від поїздки.

3. Місцевий соціальний пропускний потенціал - це рівень відвідуваності, перевищення якого призводить до негативних наслідків для місцевої культури і погіршення взаємовідносин місцевого населення з туристами.[11]

Був виведений індекс рівня роздратування, в основі якого лежить припущення, що роздратування, що виникає при контакті між туристом і місцевим жителем, неминуче і його слід контролювати. Цей індекс охоплює чотири рівні реакції аборигенів:

1. Ейфорія - початкова стадія, хороші стосунки місцевих жителів і туристів.

2. Апатія - перехід до цієї стадії залежить від швидкості і показників розвитку туризму, повна формалізація контактів, туристи розглядаються стереотипно як джерело грошей.

3. Роздратування - місцеве населення починає виражати сумнів про користь туризму.

4. Неприязнь - усі соціальні і особисті проблеми пояснюються туризмом.[11]

Пропускний потенціал обмежує розумний і допустимий рівень використання ресурсного потенціалу території з точки зору збереження, підтримки і відновлення природних властивостей туристського об'єкту або місцевості. Визначити ліміти пропускового потенціалу буває дуже складно,

проте, без подібних розрахунків практично неможливо займатися екологічним плануванням в області туризму і відпочинку.

Пропускний потенціал міняється залежно від сезону, а з часом і від таких чинників, як поведінкові стереотипи туристів, конструктивні особливості об'єктів і методи управління ними, динамічні характеристики довкілля і відношення, що міняється, з боку місцевих жителів.

У багатьох туристських центрах ще не визначені пропускний потенціал і критерії розмежування стійкої і нестійкої діяльності. Ускладнює цю проблему той факт, що в кожному турцентрі свої параметри стійкості і свій пропускний потенціал, що обмежує можливості їх менеджерів переймати досвід друг і друга. Таким чином, логічним видається принцип, згідно з яким кожна місцевість, регіон або країна зрештою потребує власної стратегії розвитку стійкого туризму.

Кожна категорія туристських центрів характеризується своєю особливою екологічною чутливістю. Нижче в узагальненому виді наводяться категорії довкілля туристських центрів, що найчастіше зустрічаються.[11]

Потенційно багато пляжних ділянок мають пропускний потенціал для відносно великих об'ємів туризму. Морські парки і перезволожені території з їх крихкими екосистемами більшою мірою підходять для розвитку менш масових видів туризму, таких як пригодницький і спеціалізований туризм. У прибережних районах може спостерігатися конкуренція за використання зручних ділянок узбережжя з компаніями, що займаються житловим, портовим і промисловим будівництвом, а також рибальством.

Гори, ліси, пустелі, савани і інші категорії неосвоєних місць в основному відвідуються туристами, які люблять природу і такі форми активного відпочинку, як походи, гірські сходження, рівнинні лижі і милування дикою природою. Як правило, екосистеми таких місць відрізняються крихкістю з пропускним потенціалом, що не дозволяє здійснювати масштабні проекти і приймати велику кількість відвідувачів. Гірськолижний спорт, яким одночасно займаються великі маси людей, потребує ретельного планування

для створення необхідної інфраструктури, зон обслуговування і під'їзних шляхів без збитку для довкілля.[12]

Сільськогосподарські угіддя, лісові місцевості, озера, русла річок є відповідними місцями для створення невеликих курортів і зон відпочинку, будівництва заміських будинків і організації спеціальних форм відпочинку (сільський туризм). Тут також не обійтися без ретельного планування, щоб не допустити негативної дії з боку туристських об'єктів на сільськогосподарські угіддя і лісові масиви і забруднення водних басейнів.

Музеї, пам'ятники, історичні і архітектурні пам'ятки, магазини, культурне життя, конференції і конгреси можуть притягати велику кількість туристів. Існуюча інфраструктура міста може мати в розпорядженні достатній пропускний потенціал, інакше пропускний потенціал може бути збільшений так, щоб плодами цих змін могло користуватися і місцеве населення. Проте приплив занадто великого числа туристів може привести до зайвої скупченості, забруднення довкілля і обмеженого доступу до систем життєзабезпечення.

Якщо туризм розвивається хаотично, завжди є небезпека, що в певний момент буде досягнутий критичний поріг пропускного потенціалу або природного, або соціального середовища або інфраструктури. В результаті настає перенасичення, тобто падає якість турпродукта з виникненням при цьому негативних наслідків для довкілля і місцевого суспільства. У міру падіння якості скорочується число туристів і рівень їх задоволеності; можливо також розвиток менш бажаних форм туризму. Туристи вважають за краще не відвідувати ті місця, де відзначається серйозне забруднення атмосфери або повітря, води і підвищений рівень шуму. Вони не поїдуть і туди, де брудні вулиці, потворні будівлі, хронічні затори на дорогах, високий рівень злочинності і аналогічні проблеми.

Коли розвиток досягає критичного порогу пропускного потенціалу, може настати стагнація або навіть спад. Але і тут все можна поправити, якщо вжити відповідні заходи.[13]

Деякі туристські райони вже досягли точки перенасичення з відповідним падінням якості, погіршенням довкілля, і негативними наслідками для життя суспільства. Необхідно планувати і прораховувати рівні перенасичення туристських пам'яток і регіонів; в зв'язку з цим треба розробити відповідну стратегію управління, проаналізувавши окремо або в поєднанні один з одним три нижченаведені варіанти:

1. Збільшення пропускнуго потенціалу.
2. Рівномірний розподіл потоків відвідувачів.
3. Обмеження доступу.

Використання цієї стратегії можливе при проведенні досліджень для визначення елементів довкілля, рівень пропускнуго потенціалу яких наближається до точки насичення, і методів збільшення цього рівня. У окремих, але не в усіх випадках пропускнуго потенціал може бути збільшений. Для досягнення цієї мети можуть бути проведені наступні заходи:

- Збільшення потужностей комунальних служб, наприклад, водопостачання, каналізації, видалення твердих відходів і телекомунікацій.
- Збільшення можливостей транспортних об'єктів і служб (наприклад, дорожній мережі) або обмеження використання цих об'єктів (наприклад, заборонити проїзд приватних автомобілів по переобтяжених під'їзних магістралях з одночасною організацією руху автобусів від периферійних автомобільних стоянок).
- Розміщення активно відвідуваних пам'яток у безпосередній близькості від пункту в'їзду для скорочення попиту на транспорт.
- Рівномірний розподіл туристських пам'яток і об'єктів для відвертання надмірного напливу відвідувачів.
- Збільшення потужностей комунальних служб, наприклад, водопостачання, каналізації, видалення твердих відходів і телекомунікацій.

- Збільшення можливостей транспортних об'єктів і служб (наприклад, дорожній мережі) або обмеження використання цих об'єктів (наприклад, заборонити проїзд приватних автомобілів по переобтяжених під'їзних магістралях з одночасною організацією руху автобусів від периферійних автомобільних стоянок).
- Розміщення активно відвідуваних пам'яток у безпосередній близькості від пункту в'їзду для скорочення попиту на транспорт.
- Рівномірний розподіл туристських пам'яток і об'єктів для відвертання надмірного напливу відвідувачів.

На загальнонаціональному і регіональному рівнях може також виникнути необхідність зробити дії з таких напрямів, як вдосконалення базової інфраструктури (аеропорти, автомагістралі), прийняття загальних стандартів і правил землекористування і екологічної безпеки, надання грантів або позик для виконання необхідного перепланування в окремих районах.[14]

Рівномірний розподіл потоків відвідувачів по території туристського району, регіону або країни вимагає створення нових пам'яток, туристських об'єктів, а також відповідних прив'язок до транспортної системи. Це цілком здійсненне завдання і дуже бажаний вихід з положення, що створилося, виходячи з того, що природні або культурні туристські пам'ятки є і в інших регіонах, а "штучні" пам'ятки можуть бути побудовані.

Відкриття нових туристських районів не лише знижує навантаження на існуючі центри прийому, але також приносить економічні вигоди у вигляді додаткового доходу і нових робочих місць. Проте, відкриття нових туристських районів вимагає великих об'ємів державних і приватних інвестицій у будівництво об'єктів і їх маркетинг. Часто для розвитку нових туристських центрів потрібне втручання державної влади на загальнонаціональному або регіональному рівнях.

Іншим методом рівномірного розподілу відвідувачів є продовження туристського сезону. Цей метод може використовуватися у поєднанні із зусиллями, спрямованими на "антімаркетинг" переобтяжених пам'яток і

об'єктів в сезон пік і посиленням маркетингу в міжсезон і несезон. Цього можна добитися за допомогою спеціальної політики цін, інших пільг або методів, націлених на штучне зниження попиту.

Додатковою гідністю цього методу є забезпечення вигод від туризму і для місцевого населення.[15]

Крайнім заходом, який може застосовуватися в сезон пік, є обмеження доступу такою кількістю туристів, яка може бути обслужена без перевищення пропускнуго потенціалу. Обмеження доступу може здійснюватися наступними методами:

- Вжиття самообмежувальних заходів, наприклад, більш високі ціни на номери і вхідні квитки.
- Закриття окремих місць для відвідування, наприклад, крихких в екологічному відношенні районів, на певні періоди часу (для забезпечення відновлення в критичні періоди, пов'язані, наприклад, з розмноженням тварин).
- Скорочення площ під парковку, зменшення кількості пасажирських місць або будь-які інші обмеження, пов'язані з можливостями транспорту.
- Встановлення максимального числа одиниць розміщення (номери, кемпінги і так далі), дозволеного в районах, що наближаються до точки насичення.
- Визначення максимального числа відвідувачів доячи ознайомлення з тією або іншою туристською пам'яткою в той або інший час.
- Напрямок руху в обхід туристських центрів і допуск виключно пішоходів до популярних об'єктів.
- Дозвіл будівництва нових об'єктів лише з урахуванням правил зонування і тільки при отриманні спеціального дозволу.

Часто обмеження доступу відбувається автоматично, коли усі місця в готелях заброньовані, а квитки на транспортні засоби зарезервовані в періоди

максимального напливу відвідувачів. Як правило, в таких випадках туристи обертають свій погляд на інші місця призначення, тим самим рівномірно розподіляючи навантаження на регіональному, національному і глобальному рівнях. До того ж багато туристів вважають за краще брати декілька короткострокових відпусток впродовж року, тим самим забезпечуючи відносно рівномірне використання туристських об'єктів не лише з тимчасової, але і з географічної точки зору.[16]

Часто обмеження доступу відбувається автоматично, коли усі місця в готелях заброньовані, а квитки на транспортні засоби зарезервовані в періоди максимального напливу відвідувачів. Як правило, в таких випадках туристи обертають свій погляд на інші місця призначення, тим самим рівномірно розподіляючи навантаження на регіональному, національному і глобальному рівнях. До того ж багато туристів вважають за краще брати декілька короткострокових відпусток впродовж року, тим самим забезпечуючи відносно рівномірне використання туристських об'єктів не лише з тимчасової, але і з географічної точки зору.[17]

2.3. Екологізація туристичної діяльності

Єдиним напрямом впровадження принципів сталого розвитку, їх реалізації має стати екологізація туризму. За рахунок її комплексності та узгодженості управлінських механізмів можливо буде досягти визначеного принципами сталого розвитку балансу між реалізацією туристичного продукту, отримання економічної дохідності та раціональним природокористуванням.

В основі екологізації закладена й екологічна освіта, що в свою чергу являється важливим механізмом підвищення екологічної культури та розвитку екологічної свідомості населення. Екологізація дозволить провести повну переорієнтацію туристичної галузі не лише на рівні окремого регіону, але й у глобальних, планетарних масштабах.

Питання екологізації туризму є вкрай важливими для мінімізації негативного антропогенного впливу на довкілля, збереження та підтримання якісного екологічного стану основних його компонентів, а тому починають віднаходити себе в реальному запровадженні. За приклад можна назвати організацію екологічного, сільського, зеленого й агротуризму, створення та прокладання екологічних стежок, маршрутів, використання ресурсо- та енергозберігаючих технологій в туристичній індустрії, екологічно освітні заходи під час туристичної подорожі тощо.[18]

Проблемними питаннями на шляху проведення екологізації туристичної діяльності є:

- відсутність дієвої нормативно-правової бази, яка б ефективно регулювала, встановлювала основні поняття та особливості запровадження екологічно-орієнтованих видів туризму на території України;
- недостатність фінансування, відсутність належного кадрового забезпечення;
- відсутність досвіду організації екологічноорієнтованих видів туризму тощо.

На наш погляд, розвиток екологічно-орієнтованого туризму зможе позитивно вплинути на зростання економічної дохідності туристичних регіонів, покращити їх екологічний стан (за рахунок раціонального споживання та збереження природних ресурсів), а також підвищити рівень екологічної обізнаності та культури як місцевого населення, так і самих туристів.

Екологізація дозволить знайти науково-обґрунтовані, екологічно-направлені шляхи розвитку туристичної діяльності, забезпечить охорону і дбайливе використання природних багатств, визначить напрями відновлення раніше пошкоджених природних територій та об'єктів.[19]

2.4. Поняття екологізації туризму та її значення для сталого розвитку

Екологізація туризму являє собою науковообґрунтовану, екологічно-орієнтовану управлінську діяльність, яка направлена на:

- поліпшення екологічного стану природних комплексів й об'єктів території туристичної зацікавленості;
- збереження та відновлення порушених або змінених (деградованих) екосистем за рахунок зміни режиму (способу) їх використання;
- розрахунок і встановлення допустимої кількості туристів за певний туристичний сезон;
- модернізацію обладнання та очисних споруд, що застосовуються в туристичній інфраструктурі;
- підвищення культури виробництва туристичних послуг;
- екологічну просвіту тощо.

Виходячи із основного призначення екологізації – збереження якісного, екологічного стану всіх компонентів довкілля, вона повинна являти собою сукупність можливих та існуючих засобів, які допоможуть раціонально використовувати, охороняти та відтворювати природні ресурси. [20]

В загальному розумінні екологізація - це стабілізація, поліпшення екологічного стану природних комплексів, екосистем за рахунок зміни взаємовідносин у системі природа - людина. До цього можна віднести:

- підвищення потенціалу самовідтворення екосистем;
- зменшення рівня забруднення всіх компонентів довкілля процесами і продуктами життєдіяльності людини;
- антропогенне оздоровлення середовища життєдіяльності людини.

Змін властивостей компонентів природних або антропогенних систем, які сприяють поліпшенню екологічного стану останніх, можна досягти за рахунок активізації обмінних процесів в екосистемі, зменшення рівнів шкідливих впливів на НПС, підвищення рівня екологічної свідомості населення.

Згідно до визначення терміну, приведеного з Екологічної енциклопедії, екологізація це: 1) поліпшення екологічного стану природних або соціальних систем (зменшення рівня забруднення довкілля, підсилення потенціалу самовідновлення екосистем, оздоровлення середовища життєдіяльності людини тощо); 2) діяльність, спрямована на поліпшення екологічного стану природних чи соціальних систем або екологічно орієнтовану зміну властивостей їхніх складових.

Під екологізацію рекреаційної діяльності розуміють процес організації рекреаційної діяльності на засадах впровадження ідей збереження природного та історико-культурного середовища.[20]

Предметами екологізації є: компоненти природних систем (повітряний басейн, водні об'єкти, ландшафти, біологічні об'єкти тощо), суспільні системи (економіка країни або регіону, сектори господарства, галузі підприємства), виробничі системи та їхні компоненти (технології, обладнання, інструменти, виробничі процеси), компоненти економічної сфери, суспільні відносини, властивості людини (знання, навички, потреби).[20]

Екологізація є дієвим механізмом врівноваження антропо- й техногенного навантаження на природнотуристичні комплекси України, як вагома передумова забезпечення належної якості та ефективності оздоровлення і відпочинку населення. Забезпечення раціонального, екологізбалансованого туристичного природокористування має охоплювати заходи стосовно:

- дослідження природно-ресурсного потенціалу туристичних регіонів України, визначення допустимого антропогенного навантаження;
- вдосконалення нормативно-правової бази у відповідності з вимогами міжнародного законодавства, в тому числі впровадження комплексу стандартів на туристичний продукт та суміжні послуги (готельні, послуги ресторанного господарства, транспорту, торгівлі тощо);
- поширення практики стандартизації та сертифікації туристичних послуг, а також ліцензування закладів, що їх надають;

- оптимізації механізмів залучення до туристичної інфраструктури вітчизняних і зарубіжних інвесторів;
- обґрунтування місткості (норм і нормативів використання) об'єктів, розташованих в туристичних зонах і центрах;
- розвиток найбільш перспективних видів туристичної діяльності, якими є санаторно-курортне оздоровлення, лікування, водний, мисливський, пішохідний, кінний, культурно-пізнавальний, екологічний, сільський, зелений та агротуризм (тобто види туризму, найтісніше пов'язані з природою і найменш для неї загрозливі);
- вдосконалення рекламно-інформаційної діяльності, у тому числі активізація участі держави в рекламуванні національного туристичного продукту на зовнішньому ринку;
- сприяння створенню мережі інформаційних туристичних і курортних порталів в мережі Інтернет.

Виходячи із вище зазначеного, встановлено основні значення екологізації туризму для сталого розвитку, які полягають у:

- збереженні та відновленні вразливих, екологічно нестійких природних територій;
- усуненні існуючих джерел впливів на довкілля в процесі туристичної діяльності;
- узгодженому плануванні туристичної активності з іншими видами економічної діяльності;
- впровадженні в туристичну галузь екологічно м'яких технологій;
- мінімізації тисків на навколишнє середовище за рахунок рівномірного розподілу туристів (у часі і просторі), створенні альтернативних зон відпочинку.[20]

2.5. Екологізація системи управління туристичною діяльністю в Україні

Важливе місце для туристичної діяльності посідає екологізація системи управління. Вона полягає у запровадженні нової, екологічно-орієнтованої системи менеджменту туризму, яка направлена на раціональне, збалансоване природокористування, охорону довкілля.

Екологізація управлінської діяльності повинна сприяти гармонізації туристичної діяльності, забезпечувати екологічну орієнтацію всіх функцій управління, планомірну Екологізація туристичної діяльності 39 діяльність з охорони природи, забезпечення екологічної безпеки, ефективну економічну діяльність туристичного підприємства та соціально-економічний розвиток туристичних регіонів.

Введення в практику системи ефективного екологоорієнтованого управління, дозволить досягнути значних економічних прибутків від туризму шляхом розробки цікавих, відносно нових, екологічно безпечних туристичних продуктів (екотури, екостежки, екоекскурсії, змістовні екотуристичні програми, лекції, семінари тощо), які охоплюватимуть широкий спектр послуг.[21]

На думку Дмитрука О.Ю., функціонування системи організаційно-управлінської діяльності повинно ґрунтуватись на виконанні загальних та спеціальних організаційних і управлінських функцій, використанні різноманітних методів, засобів, форм і структур управління обробкою великих обсягів інформації, необхідної для підготовки і прийняття екологічно-орієнтованих управлінських рішень.

За допомогою даної системи плануються, розробляються і здійснюються різноманітні заходи такі, як маркетинг, інновації, менеджмент людських, фінансових та матеріальних ресурсів, оцінюються продуктивність, соціальна відповідальність, прибуток тощо.

Часткові результати кожного етапу екологоуправлінської діяльності взаємодіють і взаємно впливають один на одного, сполучаються в решті-решт в єдиний результат екологічного менеджменту, що виражається у вигляді отриманого прибутку.

Сучасна система екологічного менеджменту туризму, повинна орієнтуватись на нові ідеї та інновації, які дозволять інтегрувати туристичну галузь в русло збалансованого розвитку, створити перспективно нові екотуристичні продукти, постійно вдосконалювати всі аспекти туристичної діяльності.[22]

В основі екологічного менеджменту туризму закладені такі принципи:

- орієнтації на екологічну свідомість туристів й організаторів туристичної діяльності;
- економічної результативності та прибутковості туристичної галузі;
- своєчасного, ефективного вирішення і попередження екологічних проблем;
- відповідальності за екологічні наслідки управлінської діяльності тощо.

На шляху до впровадження в практику системи екологічного менеджменту туризму, необхідно враховувати наступні чинники:

- інноваційний характер (еколого-орієнтоване управління може сприйматись з певним побоюванням як з боку природоохоронних та природогосподарських організацій, так і, безпосередньо, туристичних організацій);
- специфіка туризму вимагає значно більших зусиль для заняття свого сегмента на туристичному ринку;
- вихід якісного екотуристичного продукту на туристичний ринок часто пов'язаний з достатньо високими початковими затратами, що робить його кінцевий продукт досить коштовним;
- інтелектуальну, просвітню, виховну функції туризму можна реалізувати лише за наявності відповідної інфраструктури та кваліфікованих фахівців (менеджерів з екологічною освітою в туризмі, гідів-природознавців тощо), яких сьогодні не вистачає

Екологічний менеджмент передбачає більші первинні ринкові та інтелектуальні затрати, які в кінцевому результаті виправдані за рахунок

вирішення ряду соціально-економічних, екологічних і природоохоронних проблем, що в свою чергу і відрізняє його від менеджменту туризму в його традиційному розумінні.[22]

На мою думку, основними завданнями та пріоритетами екологізації управлінської діяльності в туризмі є:

- орієнтація на інтелектуальний розвиток як туристів, так і місцевого населення, їх екологічну просвіту;
- підвищення рівня екологічної культури взаємовідносин між туристами та навколишнім природним середовищем за рахунок проектування, прокладання екотуристичних маршрутів, проведення екологічних тренінгів тощо;
- розробка і впровадження екокультурних норм та правил поведінки в природному середовищі з поступовим переходом на рівень високої екологічної культури спілкування;
- виховання у туристів потреби не лише насолоджуватись природним середовищем, але й дбати про його збереження;
- забезпечення сталого розвитку вже розвинених і потенційно можливих туристичних центрів;
- підвищення рівня зайнятості населення у сфері еколого-орієнтованих видів туризму (екологічного, зеленого, сільського та аграрного).

Процес екологізації системи управління в туризмі поєднує у собі планувальний, організаційний, мотиваційний та контрольний аспекти.

Планувальний аспект реалізується за рахунок намічуваної діяльності на природні ресурси. Природні ресурси ним розглядаються саме як об'єкт організаційно-управлінської діяльності поряд з людськими, матеріальними, фінансовими ресурсами, а не як обов'язкова складова туристичних ресурсів.

Управління природокористуванням передбачатиме систему планомірного, цілеспрямованого формування, регулювання і контролю за використанням природних ресурсів у процесі лікування, оздоровлення, купання, проведення дозвілля, ігор, прогулянок тощо з найбільшою

екологічною та економічною ефективністю. Організаційний аспект екологічного менеджменту туризму орієнтований на створення більш якісного, екологічного туристичного продукту, отримання економічного прибутку від його реалізації.[23]

Він включатиме розробку і виконання комплексу заходів управлінського, організаційного, економічного, соціально-культурного, психолого-педагогічного, матеріально-технічного, кадрового та іншого характеру, які орієнтовані на туристів і суб'єктів туристичної діяльності з метою підвищення рівня їх екологічної свідомості та культури.

Для цього необхідно:

- створити різноманітні науково-методичні, екологоінформаційні центри, музеї природи, візит-центри тощо;
- розробити тематичні програми, відео сюжети, налагодити друк буклетів, брошур та довідників екологічного спрямування;
- створити різноманітні рекомендації та пам'ятки туристам;
- проводити семінари, симпозиуми, презентації, круглі столи, екотуристські збори і змагання, екотренінги, екоігри тощо.

Специфічна роль в екологічному менеджменті відводиться мотивації, яка є однією із найважливіших функцій управління, справляє найбільший вплив на характер відносин між людьми, які прямо чи опосередковано залучені до туристичної діяльності (мотивація самих працівників турорганізацій, мотивація персоналу природогосподарських та природоохоронних організацій, мотивація населення (відпочиваючих та туристів)).

Функція контролю реалізується через пряму відповідальність за умови дотримання правил і норм поведінки туристів у природному середовищі. Вона повинна покладатись безпосередньо на менеджерів туризму або турфірму (турагентів, туроператорів) і обумовлюватись в угодах з природогосподарськими та природоохоронними організаціями.[24]

Одним із важливих аспектів запровадження системи екологізації управління є підготовка висококваліфікованих фахівців – менеджерів з екологічною освітою.

Виходячи з вище наведеного, екологізація управління в туризмі повинна створити таку діяльність туристичного підприємства, яка спрямовуватиметься на задоволення потреб туристів в активному відпочинку, лікуванні, оздоровленні, інтелектуальному розвитку (прогулянки, екскурсії, тури, подорожі), реалізовуватиметься через усвідомлене та дбайливе спілкування з оточуючим природним середовищем на основі раціонального ресурсоспоживання і взаємної вигоди.[25]

РОЗДІЛ 3 РОЗРОБКА ТУРУ ЯК ПРИКЛАД «М'ЯКОГО» ТУРИЗМУ

Вважається, що провідні країни Заходу першими стали на шлях постіндустріального розвитку, що сталося на зламі 50-60-х рр. Сьогодні, на початку XXI ст., реальне життя показує, що далеко не всім країнам вдалося створити умови для переходу на рівень постіндустріального суспільства. Вважається, що нині основні риси постіндустріалізму втілюють здебільшого провідні країни Європи. Західна Європа пройшла тривалий шлях історичного розвитку. Тут виник капіталізм, зародилася промислова революція, виникло індустріальне суспільство, яке шляхом тривалого історичного розвитку трансформувалося у постіндустріальне.

З першого погляду це може здатися дещо дивним. Адже провідною у багатьох аспектах, і передусім економічних, державою світу вважається 24 США, показник ВВП яких на душу населення є більш високим, ніж у Європі. Однак, якість життя у США, як стверджують фахівці, не перевищує відповідні європейські показники. Як аргумент відома українська дослідниця Т.В. Орлова наводить наступні дані. Більше 40% американців, за її словами, хворіють на ожиріння – проти 6% у країнах ЄС; 78% ніколи не виїздили за межі своєї країни – проти 12% у ЄС; 95% громадян США не володіють жодною іноземною мовою – проти 31% у ЄС. Крім того, вважається, що саме європейці мають більш високу культуру споживання, де пріоритетами виступають індивідуальний вибір і висока якість споживаного. У процесі зростання матеріального добробуту європейці виявили найбільшу відразу і висловили свій протест проти масового, стандартизованого споживання. Серед життєвих пріоритетів постали можливість самореалізації і саморозвиток.[26]

Саме в такій площині слід розглядати появу концепції «м'якого туризму», що стала чи не першою концепцією екологічного безпечного туризму і свідченням гуманізації туристичних практик і всієї туристичної індустрії. Ця концепція виникає попервах у німецькомовних країнах Європи (Німеччині, Австрії, Швейцарії), які потерпали від негативних наслідків масового туризму, передусім альпійського відпочинку. Із середини ХХ ст. вона набуває все більшого поширення. Хоч тривалий час в його формулюванні спостерігалися суттєві розбіжності, існувала ціла низка визначень: «ощадливий туризм», «нетехнізований туризм», «наближений до природи», «альтернативний», «адаптований» тощо. Нині найбільше розповсюдження отримав термін «м'який туризм» (Sanfter Tourismus). Його було протиставлено традиційному «жорсткому туризму» (масового, орієнтованого на отримання максимального прибутку і задоволення). До пріоритетів «м'якого туризму» увійшли й основні цінності постіндустріального суспільства. Окрім успішного бізнесу, дбайливого ставлення до природи, самобутньої культури і традицій

місцевого населення, 25 його лейтмотивом стала гуманізація, орієнтація на самореалізацію і саморозвиток під час подорожі. Свідченням «постіндустріальності» «м'якого» туризму може бути таблиця його порівняння із формами і проявами «жорсткого туризму». Майже кожним своїм пунктом (попередній збір інформації, вивчення мови країни перебування, отримання нового досвіду і знань для особистого розвитку тощо) вона свідчить про пріоритетність цієї моделі туризму.[27]

Таблиця 3.1. Зіставлення особливостей «жорсткого» і «м'якого» туризму

«Жорсткий» туризм	«М'який» туризм
масовий	індивідуальні і сімейні тури, поїздки у колі друзів
у туристів мало часу	багато часу
швидкі засоби пересування	повільні та середньо швидкісні засоби пересування
заздалегідь узгоджена програма	спонтанні рішення
імпорт стилю життя	стиль життя у відповідності до культури відвідуваної країни
цінуються, передусім, визначні пам'ятки	цінуються, передусім, враження
комфорт і пасивність	активність і різноманіття
попередня інформаційна підготовка до поїздки відсутня або ж незначна	країна або регіон, куди планується подорож, вивчається заздалегідь
турист не володіє іноземною совою і не прагне її пізнати	вивчення іноземної мови (мови країни призначення)

почуття переваги над місцевим населенням	радість пізнання іншої культури
часто головна мета – шопінг	подарунки і сувеніри, що підкреслюють своєрідність регіону
після поїздки лишаються тільки стандартні сувеніри, прагматичні покупки	головне, що залишається після поїздки, – враження, спогади і нові знання
листівки із видами	малювання з натури, фотографування самої людини
головний мотив – цікавість	головний мотив – тактовність
галасливість	спокійна тактовність

На жаль, як і постіндустріальні тенденції повільно витісняють індустріальні, концепція «м'якого туризму» є характерною лише для деяких 26 високорозвинутих держав світу. Більша частина людства ще не скористалася перевагами «суспільства знань», вони все ще залишаються на щабелі індустріаналізму, використовуючи усталені практики, відносини, технології тощо. У певному розумінні концепцію «м'якого туризму» можна назвати туризмом інтелектуалів – людей, які в постіндустріальному суспільстві формують новий панівний клас. У західній соціології він одержав назву «knowledge-class», у перекладі з англійської «клас інтелектуалів». Можна припустити, що з поширенням цінностей і досягнень постіндустріального розвитку концепція «м'якого туризму» стане домінуючою. Принаймні перспективність її запровадження залишається поза сумнівом.[28]

Як приклад "м'якого" туризму, мною був розроблений туристичний маршрут з розрахунком рентабельності.

Туризм в уявленні більшості людей пов'язаний з відпочинком, новими враженнями, задоволенням. Він увійшов у життя людини як прагнення відкрити і пізнати нові країни, пам'ятники природи, історії та культури, звичаї та традиції різних народів. Разом з тим туризм є однією з найбільших високоприбуткових і найбільш динамічних галузей економіки.

Туристичний продукт – це комплекс туристських послуг, необхідних для задоволення потреб туриста під час подорожі. Він поєднує в собі не менше двох послуг (перевезення та розміщення) і реалізується або пропонується до реалізації за визначеною ціною. Саме від того, наскільки привабливий турпродукт, залежить прибутковість і тривалість бізнесу будь-якого туристичного підприємства.

До складу туристичного продукту включаються транспортні, готельні, послуги страхування, послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, варіанти харчування тощо.

При створенні турпродукту необхідно чітко розуміти, що насправді буде купувати турист, адже він сплачує не готельне розміщення, а нові відчуття і знайомство з невідомим, затишок, увагу.

Цікавий, унікальний продукт - ключовий фактор успіху конкуренції туристичної фірми у своєрідній битві за покупців.

Рекреаційний туризм - це подорож задля відпочинку, оздоровлення або лікування, яку здійснюють за безпосереднього використання природних властивостей клімату, мінеральних вод, грязі, привабливих ландшафтних та інших ресурсів.

Одним із основних компонентів природних рекреаційних ресурсів являються різноманітні термальні води.

Рекреаційно-туристичний бізнес здавна поширений на Закарпатті. На території області знаходиться велика кількість санаторіїв, будинків відпочинку, туристичних баз, побудованих у мальовничих куточках Карпатських гір.

Тому розробка даного туристичного маршруту розрахована на відвідання термальних комплексів та ознайомлення з найвидатніших історико-культурних центрів Закарпаття.

Цей тур є груповим – це спільна поїздка не менше 10 осіб по єдиному маршруту й на однакових умовах. Кількість днів мандрювання – 3. Об'єднання туристів в одну групу обумовлене спільністю інтересів і цілей поїздки, а також

порівняно низькими цінами в порівнянні з індивідуальними турами у зв'язку з наданням групових знижок.

Даний тип маршруту є тематичним, тому що тут переважає відпочинок у термальних комплексах та пізнавальна спрямованість екскурсійного обслуговування. По сезонності тур є круглорічним (поза сезонним).

«Термальні води Закарпаття з нотками історії»

Маршрут тура: Одеса – Мукачево – Берегове - Оздоровчий комплекс «Жайворонок» - Ужгород - Комплекс «Термальні води Косино» - Одеса.

Транспорт: потяг, автобус.

Розміщення в готелі: «Star» - 4 зірки, двомісні номери в Мукачево; «Atlant» - 3 зірки, двомісні номери.

Система харчування: сніданки в готелях

Перелік послуг: трансфер, екскурсії.

Інформація про готелі:

Готель «Star» розташований в центрі міста Мукачево, всього в 5 хвилинах ходьби від залізничного вокзалу міста в 4 км від історичного замку Паланок. Номери готелю «Star» з безкоштовним Wi-Fi, обладнані кондиціонером, сейфом і телевизором. У кожному номері, оформленому в індивідуальному стилі, до послуг гостей міні-бар і власна ванна кімната з феном. Також в готелі «Star» є ліфт, критий басейн, фітнес-центр з сауною і конференц-зал. У елегантному ресторані «Vograch» подають різні страви української та інтернаціональної кухні, а вранці сервірують легкий сніданок. Гостя готелю «Star» надається безкоштовна парковка.

Готель «Atlant» знаходиться в історичному центрі міста Ужгород, всього в 10 хвилинах ходьби від історичного Ужгородського замку. Відстань до центрального залізничного вокзалу міста Ужгород становить 2 км. До послуг гостей готелю «Atlant» сауна, безкоштовний Wi-Fi. Світлі номери готелю «Atlant» оформлені в теплій колірній гамі в класичному стилі. Всі номери обладнані кондиціонером, телевизором, міні-баром і окремою ванною кімнатою. Також в готелі «Atlant» є сауна і конференц-зал. У кафе готелю

«Atlant» щодня подають європейський сніданок. Крім цього, в 2 хвилини ходьби від готелю працює безліч барів і ресторанів.

Програма туру розроблена для туристів, різноманітність екскурсій і розваг робить тур насиченим і привабливим, перевагою туру є поєднання екскурсійного обслуговування та вільного часу туристів.

Програма перебування:

1-й день.

Зустріч групи на залізничному вокзалі міста Мукачево;

оглядова екскурсія по історичному центру міста Мукачево.

Мукачево - невелике і затишне місто в Закарпатській області. Красиві вулиці, безліч акуратних і світлих кафе, історичні пам'ятки - все це вмістилося в українській "міні-Європі". Розташований на річці Латориця. Під час оглядової екскурсії ми побачимо: палац Грюнштейна, пам'ятник Олександрові Духновичу; Успенська греко-католицька церква, - копії цвяха та плащаниці Христа; Православний кафедральний собор Почаївської ікони Божої матері, білий палац Ракоці; Католицький кафедральний костел Св.Мартина, пам'ятник Міхаю Мункачі; Мукачівське Корзо, пам'ятники сажотрусу та Кирилу і Мефодію; Драматичний театр, будинок Мункачі, головна площа Мукачева; Міська ратуша, один з маленьких пам'ятників Ференцу Ракоці II.

Вільний час.

Екскурсія в один з наймогутніших замків Європи - замок «Паланок». Протягом 108 років він був в'язницею, де утримувалось близько 20000 в'язнів. В 1805 році в замку зберігалась найцінніша реліквія Угорщини - корона першого короля Іштвана святого. В 1682 році в замку відбулося весілля княгині Ілони Зріні і Імре Текелі, яке святкували протягом 8 днів. 10 бастіонів, з яких відкривається чарівний вид на місто і Карпати. Замковий колодязь глибиною 76 м, й досі єдине джерело води на замковій горі. Княжа кімната - унікальна експозиція, присвячена роду Ракоці і королів Угорщини. Кімната Ференца Казінці - в'язня замку (ідеолог угорського просвітництва реформатор

літератури й мови). Кімната Ракоці - експозиція присвячена Ференцу Ракоці II і визвольній війні 1073-1711 рр.

Заселення і нічліг в готелі.

2-й день.

Сніданок, виселення з готелю. Переїзд в місто Берегово. Термальні води, ароматні вина прекрасна природа - колоритний закарпатське містечко Берегово просто створений для оздоровчого і розслабленого відпочинку. Розташований в 5 кілометрах від угорського кордону, термальний курорт зберігає справжній європейський дух у благородній атмосфері міста, стильною архітектурі, мовних традиціях. Тут навіть час європейське. Місцеві жителі, як і 500 років тому називають своє місто на угорський манер Берегсас, а назви вулиць пишуться на двох мовах - угорській та українській. Під час оглядової екскурсії ми побачимо: найстарішу церкву міста католицьку - Хрестовоздвиженську XI ст .; старе панське казино - готель Злата Пава; один з найстаріших унікальних горбатих мостів України; реформаторський костел з органом XIII-XV ст .; будівлю комітатського суду, ритуальну єврейську баню; ринкову площу.

Вільний час.

Відвідування приватного музею Берегівщини, якому за кількістю і рідкістю експонатів може позаздрити будь-який столичний музей. Ми дізнаємося, як тут розвивалися події, які народи і які особистості населяли це місто і край, починаючи з часів палеоліту.

Відвідування оздоровчого комплексу «Жайворонок». Це сучасний комфортний термальний комплекс, побудований в 2011 році і розташований біля підніжжя Берегівського вулканічного низькогір'я. Він складається з основного критого басейну (температура води 31-33 ° С), в якому функціонують гідромасаж, гейзер і два водоспади, а також джакузі (42-45 ° С). У 2013 році на території комплексу був відкритий пляж під відкритим небом, який вміщує в себе ще 2 термальні басейни (дитячий і дорослий) і один з найбільших басейнів комплексу з прісною кремнієвою водою нормальної

температури. Комплекс «Жайворонок» надає ще додаткові послуги: готель, ресторан, баня, соляна кімната, фіш-пілінг, масажні кабінети, салон краси, дегустаційний винний зал.

Вільний час.

Заселення і нічліг в готелі.

3-день.

Сніданок, виселення з готелю. Переїзд в місто Ужгород. Офіційна історія міста налічує більше 1100 років, роблячи Ужгород одним з найстаріших міст нашої країни. Історія міста Ungvar (стара назва Ужгорода) - це історія Угорського королівства, Австрійської імперії і Чехословацької республіки, і кожна епоха накладала свій відбиток на вигляд міста. Гуляючи по старих вуличках, ви опинитеся в різні історичні епохи, відкриєте невідомі сторінки європейської історії і дивовижне поєднання архітектури різних часів і стилів. Оглядова екскурсія по Ужгороду незмінно зачаровує гостей своїм європейським шармом. Під час екскурсії ми побачимо: ринкову площу, вулицю Корзо, хасидських синагогу, пішохідний міст через річку Уж, площа Шандора Петефі, липову алею, чеський квартал, альпінарій, Римо-Католицький костел святого Георгія (XVIII ст.), Будинок Святої Гизелли, Греко-католицький кафедральний собор і резиденцію єпископів (XVIII ст.), сквер імператриці Марії Терезії, міні-скульптурки і Ужгорода.

Вільний час.

Відвідування Ужгородського замку. Замок побудований на краю крутого схилу, тому одна з його стін фактично нависає над прірвою. Північна частина споруди розташована на такому запаморочливий схилі, що ворог ні разу не зміг взяти фортецю з цього боку. Це суворе споруда має лише два поверхи, його стережуть грізні квадратні вежі, а зверху на туристів похмуро дивляться отвори бійниць. Оскільки замок був укриттям не лише аристократів, але і численних городян, під ним розташовані глибокі каземати. У підземеллях можна також побачити в'язницю і кімнату тортур. Фортеця на цьому місці існувала з давніх часів. Ніхто точно не може сказати, коли вона була

побудована. Але в IX ст. письмові джерела вже згадують про замок, правда, він був не кам'яним, а дерев'яним.

Вільний час.

Відвідування комплексу «Термальні води Косино» в с. Косонь. «Косино» - це сучасний оздоровчо-рекреаційний комплекс для сімейного відпочинку серед 200-річної дубового гаю мальовничій Берегівщини. Відчуті ефект цілющих властивостей підземних вод можна в семи різних басейнах з термальними і прісними водами. Найбільшою популярністю користуються «басейни-близнюки», а родзинкою комплексу є найбільший в світі термальний басейн «Золотий кран здоров'я» з фонтанами-джакузі, виконаними у вигляді традиційних закарпатських напоїв (пива, вина, кави і паленки - угорської фруктової горілки). Крім того, тут в одному місці зібрано сім унікальних саун: евкалиптова, трав'яна, угорська, хамам, римська лазня, соляна лисяча нора і крижана печера. Всі басейни оточені зручними доріжками, шезлонгами, гойдалками, обладнані численними фонтанами, підводними гейзерами і течіями.

Прибуття на залізничний вокзал міста Мукачево. Відправлення до Одеси.

Визначення економічної ефективності туристичного продукту проводиться за наступною схемою:

Визначити вартість проживання туристів.

У даному випадку тур є груповим. Кількість чоловік у групі становить 20. Кількість днів мандрювання – 3. Вартість мешкання на одного туриста складає в різних готелях по різному. У таблиці 3.2 представлено вартість мешкання в готелі «Star» по даному маршруту, що також включає сніданок.

Таблиця 3.2. Вартість мешкання в готелі «Star» по туру «Термальні води Закарпаття з нотками історії»

Місто	Назва готелю	Вартість двомісного номеру, грн.
-------	--------------	----------------------------------

Мукачєво	Готель «Star»	990
----------	---------------	-----

У таблиці 3.3 представлено вартість мешкання в готелі «Atlant» по даному маршруту, що також включає сніданок.

Таблиця 3.3. Вартість мешкання в готелі «Atlant» по туру «Термальні води Закарпаття з нотками історії»

Місто	Назва готелю	Вартість двомісного номеру, грн.
Ужгород	Готель «Atlant»	1000

Усі туристи будуть проживати в двомісних номерах по даному туру, тому вартість мешкання на одного туриста в готелі «Star» в межах даного туру буде складати (таблиця 3.4):

Таблиця 3.5. Вартість мешкання в готелі «Star»

Місто, готель	Кількість днів	Сума з 1 особи, грн.
Ужгород, готель «Star»	1	495

Вартість мешкання на одного туриста в готелі «Atlant» в межах даного туру буде складати (таблиця 3.6):

Таблиця 3.6. Вартість мешкання в готелі «Atlant»

Місто, готель	Кількість днів	Сума з 1 особи, грн.
Ужгород, готель «Atlant»	1	500

3. Провести розрахунки витрат на проїзд.

Основними витратами на проїзд, що сплачуються додатково були:

- оренда автобуса з водієм;

- готель для водія.

Розрахунки вартості мешкання водія зведені в таблицю 3.7:

Таблиця 3.7. Вартість мешкання водія

Місто, готель	Кількість днів	Вартість одномісного номеру, грн.
Ужгород, готель «Star»	1	820
Ужгород, готель «Atlant»	1	630

Розрахунки вартості оренди автобуса з водієм зведені в таблицю 3.8:

Таблиця 3.8. Вартість оренди автобуса з водієм

Загальний кілометраж поїздки, км	Ціна за 1 км, грн.	Вартість оренди автобуса з водієм, грн.
233	20	4660

4. Визначити витрата на супроводжуючого групи.

Основними витратами на супроводжуючого групи, що сплачуються додатково були:

- заробітна плата;
- готель для супроводжуючого групи.

Розрахунки витрат на заробітну плату супроводжуючого групи зведені в таблицю 3.9:

Таблиця 3.9. Витрати на заробітну плату супроводжуючого групи

Заробітна плата за місяць, грн.	Заробітна плата за 1 день, грн.
8000	266

Розрахунки витрат на готель для супроводжуючого групи зведені в таблицю 3.10:

Таблиця 3.10. Вартість мешкання в готелі для супроводжуючого групи

Місто, готель	Кількість днів	Вартість одномісного номеру, грн.
Ужгород, готель «Star»	1	820
Ужгород, готель «Atlant»	1	630

5. Визначити витрати на додаткове обслуговування по маршруту.

Екскурсійне обслуговування, страхування, вхідні квитки в музеї, анімаційні програми, відвідування інших заходів – це все відноситься до додаткових туристсько-екскурсійних послуг.

Витрати на екскурсійне обслуговування зведені у таблицю 3.11:

Таблиця 3.11. Розрахунок витрат на екскурсійне обслуговування

№ п/п	Види екскурсій	Сума з 1 особи., грн.
1.	Оглядова екскурсія по Мукачєво	20
2.	Відвідання замка «Паланок»	50
3.	Оглядова екскурсія по Берегово	15
4.	Відвідання музею Береговщини	20
5.	Відвідання оздоровчого комплексу «Жайворонок»	220
6.	Оглядова екскурсія по Ужгороду	20
7.	Відвідання Ужгородського замка	20
8.	Відвідання комплексу «Термальні води Косино»	400

До додаткових послуг що входять до собівартості туру також треба віднести послуги страхування. Навіть під час подорожі рідною Україною

можуть траплятися неприємності, пов'язані зі здоров'ям. Отримати якісну допомогу в незнайомому населеному пункті не так просто. Оформляючи страховий поліс, ви вирішуєте цю проблему. У таблиці 3.12 представлено вартість страховки по даному маршруту. Вартість наведена з урахуванням 10% знижки на страхування (для груп від 11 до 20 осіб).

Таблиця 3.12. Вартість страховки по даному маршруту

Кількість днів у турі	Вартість страхування для 1 особи, грн.
3	11

Всі види витрат по маршруту «Гермальні води з нотками історії» зведені в загальну таблицю 3.12 – розрахунок собівартості туру на одного туриста.

Таблиця 3.12. Розрахунок собівартості туру на одного туриста

№	Стаття витрат	Сума на 1 туриста, грн.
1	Проживання (сніданок)	995
2	Транспортне обслуговування	233
3	Екскурсійне обслуговування + вхідні квитки	765
4	Страхування	11
5	Витрати на водія	73
6	Витрати на супроводжуючого групи	112
	Разом:	2189
7	Оплата комісійних турагентам (7% від собівартості)	153,23
8	Всього:	2342,23

Витрати на керівника приймаються умовно. Оплата комісійних турагентам складає 7% від вартості туру.

Ринкова ціна встановлюється з огляду на дані маркетингових досліджень, розрахунку собівартості продукту, величину постійних витрат фірми за рік, бажаний рівень прибутку на одну послугу й загальний обсяг реалізації турпродукту в плановому періоді або за рік з урахуванням сезонності. В умовах ринкової економіки потужним регулятором цін є сам ринок, де ціна визначається в результаті поєднання попиту і пропозиції. Для спрощення розрахунку ціни розробленого туру використовують метод «витрати + прибуток». Таким чином ціна туру буде визначатися по формулі:

$$\text{Цод} = \text{Сод} + \text{Пдод.од.} \quad (1)$$

Де Цод – установлена підприємством ціна на послугу;

Сод – собівартість одиниці продукції, послуги (турпродукту);

Пдод.од. – припустимий для даної галузі прибуток, що доводиться на одиницю продукції.

$$\text{Ц} = 2342,23 + 468,45 = 2810,68 \text{ грн.}$$

Згідно маркетингових досліджень на рік заплановано реалізацію даного туру (табл. 3.13):

Таблиця 3.13 Планування реалізації даного туру

Місяці	Кількість реалізованих турів в місяці
Січень	5
Лютий	4
Березень	5
Квітень	6
Травень	6
Червень	6
Липень	7
Серпень	7
Вересень	5
Жовтень	5
Листопад	5

Грудень	6
Разом	67

Тобто за рік планується здійснити 67 турів по 20 осіб, у цілому за рік таким чином буде продано 1340 турів

$$M_p = P_{\text{дод.од}} \times N_{\text{тур}} = 468,45 \times 1340 = 627723 \text{ грн.}$$

Вартість турпродукту для кінцевих споживачів визначається згідно чинного податкового законодавства України, що передбачає збільшення ціни на ставку ПДВ. Ставка ПДВ дорівнює 20%. Таким чином вартість турпродукту для споживачів складатиме 2810,68 грн.

Крім врахованих у собівартості тура прямих витрат, фірма несе й постійні витрати по організації й реалізації даного й інших турів. Сума постійних витрат на даний тур складатиме 233 грн.

Знаючи величину річного маржинального доходу (M_p) і суму постійних витрат за рік ($V_{\text{пост}}$), визначають річний валовий прибуток ($P_{\text{вал}}$), одержуваний фірмою по даному турпродукту:

$$P_{\text{вал}} = M_p - V_{\text{пост}} = 627723 - 200 \times 12 = 630123 \text{ грн.}$$

Для визначення чистого прибутку необхідно відняти із валового прибутку податок на прибуток, що в Україні станом на 2020 рік становить 18%:

$$P_{\text{ч}} = 630123 - 18\% = 516700,86 \text{ грн.}$$

Оцінити економічну ефективність нового продукту можна за допомогою показників рентабельності й прибутковості продукції.

Показник прибутковості розраховується по формулі:

$$P_{\text{пр}} = P_{\text{вал}} / S_{\text{пр}} \times 100\% \quad (3)$$

Де $P_{\text{пр}}$ – прибутковість нового продукту, послуги;

$P_{\text{вал}}$ – валовий прибуток компанії, одержуваний від продажів нового продукту, послуги, дол. або грн.;

$S_{\text{пр}}$ – сума продажів нового продукту, послуги, дол. або грн.

$$P_{\text{пр}} = 630123 / 3766311,2 \times 100\% = 16,73\%$$

Коефіцієнт рентабельності розраховується по формулі:

$$R_{\text{пр}} = \text{Пчист} / \text{Спр} \quad (4)$$

Де $R_{\text{пр}}$ – коефіцієнт рентабельності нового продукту, послуги по методики компаній США, %;

Пчист – чистий прибуток компанії, одержуваний від продажу нового продукту, послуги, грн.

$$R_{\text{пр}} = 516700,86 / 3766311,2 \times 100\% = 13,72\%$$

Тобто, відповідно до маркетингу даного турпродукту, туроператор встановлює норму рентабельності (%) і чим вона вища, тим більша сума прибутку. Норма рентабельності коливається в широких межах (від 5% до 100 і більше) і залежить від кон'юнктури попиту та стану конкурентного середовища на ринку даного цільового сегменту.

Рентабельність використовують для оцінки діяльності підприємства і як інструмент в інвестиційній політиці та ціноутворенні. Він показує, скільки підприємство має прибутку з кожної гривні, витраченої на виробництво і реалізацію продукції. В даному випадку підприємство має 13,72% прибутку з кожної гривні, витраченої на виробництво і реалізацію продукції. А коефіцієнт прибутковості – характеризує досягнутий керівництвом підприємства рівень віддачі на вкладені кошти. Він становить 16,73%.

Таким чином, рентабельність розробленого туру складає 13,72%, що є позитивною і перспективною тенденцією при впровадженні розробленого туру «Термальні води Закарпаття з нотками історії».

ВИСНОВКИ

Туристична діяльність, як і інші галузі народного господарства, спрямована на використання природних ресурсів і природних об'єктів і залежить від якості навколишнього природного довкілля. Основними туристичними цінностями, як відомо, являється різноманітність ландшафтів, чисте атмосферне повітря, незабруднена вода, різноманітність рослинного і тваринного світу. В умовах поглиблення екологічної кризи, зростання масштабів забруднення, виснаження природних ресурсів зростає загроза інтенсифікації деструктивних процесів в навколишньому природному середовищі, які призводять до зменшення біорізноманіття і руйнування природних об'єктів. З кожним роком туристична галузь вимагає залучення все більшої кількості природних ресурсів і створення особливих природно-соціальних ландшафтів, де рекреаційне використання є основним. Найбільшого антропогенного навантаження зазнають курортні, лікувально-оздоровчі і рекреаційні зони і території, де здійснюється інтенсивне використання вичерпних і не поновлюваних природних ресурсів. Стихійне і нераціональне використання таких територій породжує цілий ряд екологічних проблем, пов'язаних із забрудненням, ушкодженням і передчасним виснаженням рекреаційних ресурсів. Деструктивні зміни, що відбуваються в рекреаційній зоні часто призводять до руйнування найприроднішого об'єкта.

Особливо небезпечною для окремих регіонів і для біосфери в цілому є створення спеціалізованих великих туристичних центрів і інтенсивне використання місцевих туристичних ресурсів. Перенаселеність і перевантаження туристичної інфраструктури, що викликано концентрацією туристів в обмежених місцях, призводить до понаднормативного використання природних ресурсів, значному забрудненню довкілля, зростання обсягів відходів, слідством чого являється порушення екологічної рівноваги, виникнення незворотних змін в навколишньому природному середовищі, зменшення привабливості природного об'єкту і його деградації. Проте для

успішного розвитку туристичної галузі стан природного середовища є визначальним.

Справжньому ризику піддаються і ті місця перебування туристів, де відсутня необхідна і створена неналежна інфраструктура. Туристів притягають, передусім, екологічно чисті регіони, де вони можуть повноцінно відпочити і отримати емоційне задоволення від спілкування з природою. Проте, прогресуюче захоплення природою, споживче відношення до природи нині стає дуже небезпечним. Як пише відомий американський еколог Р. Неш, дика природа може бути дуже швидко "зацілована" в результаті її неконтрольованого використання в туристичних цілях. Туристи, короткочасно задовольнивши свої проблеми, ставлять їх вище довгострокового використання природних багатств.

Негативні, а іноді і катастрофічні наслідки інтенсивного розвитку туризму на природне середовище мають найрізноманітніші прояви. Передусім, це виснаження природних ресурсів (вирубання лісів, споживання великої кількості водних ресурсів, руйнування ґрунтового покриву і так далі), забруднення довкілля (забруднення атмосферного повітря транспортними засобами, збільшення об'єму каналізаційних стоків, накопичення твердих відходів і так далі), погіршення екологічної ситуації в регіоні. Значної шкоди навколишньому природному середовищу наносить самовільне розміщення тимчасових баз відпочинку, самовільне розпалювання вогнищ, незаконне полювання, рибальство, збір лікарських і декоративних рослин, заготівля деревних соків, створення ботанічних і зоологічних колекцій і тому подібне.

Негативний вплив туризму на довкілля часто призводить до порушення екологічної рівноваги, створення загрози зникнення окремих видів рослинного і тваринного світу, виникнення безповоротних процесів у біосфері, руйнування природного середовища.

Здебільшого негативні наслідки від туристичної діяльності проявляються у:

- забрудненні навколишнього середовища (викиди від туристичного автотранспорту, скиди у водойми неочищених або малоочищених стоків від закладів туристичного розміщення та обслуговування, залишки харчових і побутових відходів тощо);
- шумовому забрудненні; - ерозії берегів (пляжів) внаслідок вирівнювання прибережної поверхні;
- надмірному використанні природних ресурсів (лісів, озер, гірських схилів тощо) з метою організації різних видів туризму й забезпечення функціонування усієї туристичної інфраструктури;
  - винищуванні представників флори й фауни під час полювання й рибальства (без наявності відповідних дозволів чи ліцензій);
- знищенні природних умов перебування представників флори й фауни шляхом включення даних територій у господарську діяльність;
- втручанні в природні процеси життєдіяльності рослин і тварин тощо.

Для збереження біологічної і ландшафтної різноманітності, підтримки якості навколишнього природного середовища необхідно приймати низку взаємозв'язаних заходів.

Передусім, це встановлення і неухильне дотримання допустимого негативного впливу на навколишнє природне середовище (лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидань забруднюючих речовин, розміщення відходів), при якому підтримується екологічна рівновага і не втрачається здатність природних комплексів і об'єктів до самовідновлення. Проте успіх природоохоронних заходів немислимий на основі тільки дозвільних і заборонних заходів. Інтенсивна рекреаційна експлуатація територій обов'язково повинен включати заходи по поліпшенню територіальної структури, відновлення природних ресурсів і мінімізації негативного антропогенного впливу на довкілля. Одним з шляхів вирішення проблеми "туризм - довкілля" є залучення природоохоронних інвестицій, економічне стимулювання екологічно спрямованої діяльності у сфері туризму. Серед заходів стимулювання раціонального використання природних ресурсів

і охорони навколишнього природного середовища являється надання пільг при оподаткуванні підприємств при переході на ресурсозберігаючі технології і впровадження очисного обладнання і устаткування для утилізації забруднюючих речовин і переробки відходів, виконанні інших заходів, спрямованих на поліпшення охорони навколишнього природного середовища.

Ефективним напрямом вирішення проблеми "туризм - навколишнє природне середовище" є розвиток екологічного туризму. Екологічний туризм сьогодні здатний забезпечити реальну фінансову підтримку охороні природи і підвищити значущість тих природних ділянок, які повинні зберігатися в незміненому виді. Екологічний туризм пропонує унікальне рішення, яке забезпечить робочі місця і стабільно високі доходи населення і збереже незайману дику природу. Екологічно орієнтовані напрями туризму передбачають обмеження будівництва туристичної інфраструктури, використання екологічних видів транспорту, впровадження екологічних технологій для найбільш поширених видів туризму, підвищення екологічної свідомості туристів і місцевого населення.

Сьогодні екологічний туризм повинен стати головним чинником розвитку туризму, коли замість отримання короточасної вигоди від спілкування з природою буде втілюватися довгострокова життєздатна екологічна стратегія, яка здатна забезпечити реальну фінансову підтримку охороні природи і підвищити значущість тих природних ділянок, які повинні зберігатися в незміненому виді.

Екологічний туризм має величезні рекреаційні, пізнавальні, екологоосвітні, виховні можливості, формує громадську думку по охороні і раціональному використанні природних ресурсів, важливості захисту навколишнього природного середовища. Розвиток екологічного туризму сприяє пошуку альтернативних варіантів сталого розвитку території, раціоналізації природокористування і сприяє формуванню ресурсозберігаючої політики регіону і країни.

У багатьох країнах екологічний туризм стає супутником і невід'ємною частиною всіх видів туризму, інтегрує їх в загальний процес раціонального природокористування і охорони довкілля. Завдяки своєму просвітницькому і освітньому потенціалу екологічний туризм дозволяє пом'якшити удари, що наносить природі безумне ставлення до неї людини, зберігає куточки незайманої природи і сприяє примноженню природних цінностей не лише за допомогою екологічної просвіти, але і за рахунок коштів, що направляються з прибутків від екологічного туризму на рішення цих завдань.

Вирішення екологічних проблем неможливе без екологізації усіх видів туристичної діяльності, переходу туризму, як виду природокористування, до моделі збалансованого розвитку в системі "туризм – навколишнє природне середовище", про що неодноразово зазначалось в різних міжнародних документах.

Концепція сталого розвитку пропонує чітку програму поєднання екологічних інтересів з економічним і соціальним розвитком і базується на двох ключових поняттях: потреби розвитку і обмеження розвитку, що мають бути взаємно врівноваженими. При цьому екологічні цілі суспільства розглядаються не як протилежні його економічним цілям, а як погоджені, однопорядкові. Збалансованості економічних і екологічних цілей в процесі туристичної діяльності неважко досягти, враховуючи усі затрати-вигоди від здійснення екологічно коректного природокористування в довгостроковому контексті. Так, діяльність, спрямована на охорону і збереження лісових, водних земельних ресурсів, покращує довгострокові перспективи розвитку туризму, а ресурсо- та енергозберігаюча діяльність, утилізація відходів служить економічним і екологічним цілям суспільства.

Для досягнення вище поставлених цілей в першу чергу потрібно:

- удосконалити на державному й регіональному рівнях механізми запровадження екологічної політики та системи екологічного менеджменту в сфері управління туристичною діяльністю;

- вдосконалити існуючу і розробити нову нормативно-правову базу в галузі раціонального природокористування та екологізації;
- проводити екологічний аудит і паспортизацію туристичних територій та об'єктів, категоризацію закладів туристичного розміщення;
- забезпечити новий рівень підготовки фахівців для туристичної сфери;
- сприяти екологічній освіті та вихованню населення і самих туристів під час подорожі чи відпочинку.

Реалізація даних положень сприятиме сталому розвитку туристичної діяльності, завдяки якому можливо не тільки зменшувати негативний вплив туризму на довкілля, але й підвищувати рівень екологічної безпеки територій і акваторій, а також ефективніше реалізувати стратегії сталого розвитку.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Черняєва Т.І. Споживання в туризмі: глобальні тенденції і перспективи / Черняєва Т.І. [Електрон. ресурс]. Спосіб доступу: – http://dl.hse.ru/org-hse-conf-april_ru-prog2008.url 43
2. Григор'єва В. Екологічно безпечний туризм (екотуризм, екологічний туризм) / Григор'єва В. // Екологічний журнал Хвиля. – 2007.
3. Садовенко А. Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серєда, Т. Тимочко. – 2 вид. – К., 2011.
4. Зінько Ю.Збереження і сталий розвиток Карпат: Навчальний посібник зі сталого туризму / Зінько Ю., Рутинський М., Кудла Н. – К., 2008.
5. Методи обґрунтування програм сталого розвитку сільських територій: моногр. / Під ред. В.І. Фролова; СПб. держ. архіт.-буд. ун-т. - СПб., 2011.
6. Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття” / Перекл. з англ.: ВГО “Україна. Порядок денний на ХХІ століття”. К., 2000.
7. Туризм і сталий розвиток: Доповідь Генер. секр. // Сесія (7; 1999). Нью-Йорк, 1999.
8. Закон України "Про туризм" від 15.09.1995 № 324 із внесеними змінами від 18.11.2003 № 1282-IV.
9. Проект Закону України "Про сільський та сільський зелений туризм" від 23.10.2003 № 4299.
10. Проект Закону України «Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність» від 24.02.2009 р.
11. Ніколаєв К.Д. «Екологізація туристичної галузі, її роль у зменшенні впливу на біорізноманіття та навколишнє середовище» / Ніколаєв К.Д., Ісаєнко В.М. // Агроєкологічний журнал, спецвипуск. – К., 2009.
12. Мотузенко О. Екологізація туристичної діяльності й екологічний туризм: перспективи розвитку / О.Мотузенко, О. Аріон // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. – Київ-Луцьк, 2000.

13. Костюшин В.А. Вплив рекреації на живу природу / В.А. Костюшин. - К. : Національний екологічний центр України, 1997.
14. Ніколаєв К.Д. Збалансоване природокористування на прикладі екологізації туристичної галузі / Ніколаєв К.Д., Ісаєнко В.М., Бабікова К.О. // Вісник Кременчуцького державного політехнічного університету ім. М. Остроградського, №5 (58). – Кременчук, 2009.
15. Ніколаєв К.Д., Бабікова К.О. Ісаєнко В.М. // Матеріали II науково-практичної конференції «Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях» – Сімферополь, 2010.
16. Екологічна енциклопедія [редкол.: Толстоухов А.В.]. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2008.
17. Дмитрук О.Ю. Екотуризм як дидактична основа раціонального природокористування та геоекологічної освіти / Дмитрук О.Ю., Щур Ю.В. // Регіональні екологічні проблеми. Зб. наук. праць. – К., 2002.
18. Сергєєва Т.К. Екологічний туризм. Навчальний посібник. М. : Фінанси і статистика, 2004.
19. Дроздов А.В. Основи екологічного туризму: Навчальний посібник / А.В. Дроздов. - М.: Гардарики, 2005.
20. Зорін І.В. Енциклопедія туризму: Довідник / І.В. Зорн, В.А. Квартальнов. - М. Фінанси і статистика, 2000..
21. В.А. Смолій, В.К. Федорченко, В.І. Цибух. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / передмова В.М. Литвина. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2006.
22. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. / О.О. Бейдик. - К.: ВПЦ “Київський університет”, 2001.
23. Васильєв В. Десять років розвитку сільського зеленого туризму в Україні: проблеми та перспективи / Васильєв В. // Туризм: теорія і практика. – 2005.

24. Биркович В.І. Сільський земельний туризм – пріоритет розвитку туристичної галузі України// Стратегічні пріоритети: Наук. збірник. – 2008.
25. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні: Навчальний посібник / Кифяк В.Ф. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003.
26. Яковлєв Г.А. Економіка і статистика туризму: навч. посібник / Г.А. Яковлєв. - М.: Изд-во РДЛ, 2002.
27. Липчук В. Агротуризм: організаційно-економічні засади розвитку / В. Липчук, Н. Липчук. – Львів : СПОЛОМ, 2008.
28. Данилов-Данільян В.І. Екологічний виклик і стійкий розвиток / Данилов-Данільян В.І., Лосєв К.С. - М.: Прогрес-Традиція, 2000.